

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΥΚΑΛΑΣ
(Επιμέλεια)

ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΧΩΡΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Πολιτικές

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ *2004*
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΧΩΡΟΣ, ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

1. Εισαγωγή

Η σχέση οικονομίας και γεωγραφίας ή οικονομικής ανάπτυξης και χώρου, στο επίπεδο της θεωρίας ήταν –και σε μεγάλο βαθμό εξακολουθεί να είναι– αμφιλεγόμενη και ιδιαίτερα πολύπλοκη. Από τη μια πλευρά, δεν είναι δυνατόν να αναγνωριστεί κάποια γενική θεωρία για το χώρο ενώ, από την άλλη, οι διάφορες εκδοχές της οικονομικής θεωρίας αντιμετώπισαν με αδιαφορία οικονομικές προσεγγίσεις που επιχείρησαν να «μιλήσουν» για το χώρο. Έτσι, επιστημονικοί κλάδοι όπως η οικονομική γεωγραφία, η οικονομική του χώρου, η ανθρώπινη γεωγραφία και η περιφερειακή οικονομική, παρά τη διακριτή παρουσία τους στις επιστημονικές περιοχές της οικονομικής θεωρίας, της πολιτικής οικονομίας και της γεωγραφίας, είχαν –και σε μεγάλο βαθμό εξακολουθούν να έχουν– περιθωριακή σημασία στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών (Dickens, 2004).

Η περιθωριοποίηση αυτή των γεωγραφικών προσεγγίσεων στο επίπεδο της κοινωνικής θεωρίας είναι σε πλήρη διάσταση με τα πιεστικά άμεσα προβλήματα της πολιτικής, η οποία είναι υποχρεωμένη να διαχειριστεί τα διλήμματα της ανάπτυξης εξ ορισμού εντός του γεωγραφικού και ιστορικού τους πλαισίου. Συνέπεια όμως αυτής της περιθωριοποίησης είναι ότι, για τη χάραξη πολιτικών, ακόμα και για ζητήματα που έχουν κατεξοχήν γεωγραφική διάσταση και αναφορά, η επιρροή των γεωγράφων και των γεωγραφικών προσεγγίσεων γενικότερα είναι περιορισμένη (Martin, 1999, σ. 390, Martin, 2001, σ. 191).

Η γενική αυτή εικόνα πάντως, αν και δεν ανατρέπεται πλήρως, μοιάζει να αλλάζει σημαντικά από τις αρχές της δεκαετίας του '90. Από τη μια, παρουσιάζεται μια αναζωογόνηση του ενδιαφέροντος για την οικονομική γεωγραφία και την αποδοχή της ως σημαντικού κλάδου της οικονομικής θεωρίας (Fujita κ.ά., 1999, σσ. 349-350), ενώ, από την άλλη, κεντρικά θέματα της επιστημονικής ατζέντας των οικονομικών γεωγράφων, όπως οι βιομηχανικές συγκεντρώσεις, η σημασία της τεχνολογίας και της καινοτο-

μίας για την οικονομική ανάπτυξη αλλά και η παγκοσμιοποίηση, τίθενται –αν και τις περισσότερες φορές όχι από γεωγράφους– ως προτεραιότητες, τόσο στη θεωρητική συζήτηση όσο και στην πολιτική.

Εμφανίζεται δηλαδή μια διπλή κίνηση, τόσο στο πεδίο της θεωρίας όσο και της πολιτικής, που ως αποτέλεσμα έχει τη στροφή του ενδιαφέροντος στη σχέση οικονομικής ανάπτυξης και χώρου. Οι αιτίες αυτής της σταδιακής μεταστροφής μπορούν να αναζητηθούν τόσο στις πραγματικές κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις –κυρίως σε ό,τι αφορά τα ζητήματα άνισης ανάπτυξης και παγκοσμιοποίησης– όσο και στις εξελίξεις στο επίπεδο της θεωρίας.

Η προηγούμενη εικοσαετία, από την πλευρά των χωρικών ανισοτήτων, χαρακτηρίζεται από σημαντικές αλλαγές και ανακατατάξεις. Από τη μια πλευρά, εμφανίζονται (ή αναγνωρίζονται) περιοχές «νέας» ανάπτυξης, ενώ, από την άλλη, παλιές αναπτυγμένες περιοχές μπαίνουν σε κρίση. Φαινόμενα δυναμικής ανάπτυξης είχαν εμφανιστεί, βέβαια, σε διεθνές επίπεδο ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70, με κυρίαρχα αυτά των λεγόμενων «Νέων Βιομηχανικών Κρατών», δηλαδή κυρίως των χωρών της Νοτιοανατολικής Ασίας. Όμως έχει ιδιαίτερη σημασία ότι αυτό είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται πλέον τόσο στο διεθνές επίπεδο μεταξύ κρατών όσο και στο εσωτερικό τους, δηλαδή σε περιφερειακό ή υπο-εθνικό επίπεδο.

Η διαφοροποιημένη ανάπτυξη στα διάφορα χωρικά επίπεδα δεν είναι ασφαλώς καινούργιο φαινόμενο. Αποτελεί κεντρικό αντικείμενο ενασχόλησης, τόσο της οικονομικής γεωγραφίας όσο και των οικονομικών της ανάπτυξης, ήδη από τη δεκαετία του '40. Αυτό που προκαλεί όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι, ενώ όλοι οι παράγοντες που θεωρούνται σημαντικοί για τη χωροθέτηση των επιχειρήσεων και των οικονομικών δραστηριοτήτων γενικότερα τείνουν να αυξάνουν την κινητικότητά τους και φαινομενικά να απελευθερώνονται από τα στοιχεία που τους κρατούν συνδεδεμένους με συγκεκριμένους τόπους, ο χώρος μοιάζει να αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Οι χωρικές ανισότητες, τόσο στο υπο-εθνικό (περιφερειακό/τοπικό) επίπεδο όσο και στο διεθνές, δεν δείχνουν σημάδια υποχώρησης. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις φαίνεται ότι οι ανισότητες εντείνονται. Τι συμβαίνει λοιπόν και σε μια εποχή της «οικονομίας της πληροφορίας και της γνώσης», της μεγάλης κινητικότητας του κεφαλαίου, της αυξανόμενης κινητικότητας της εργασίας, των σημαντικών προοπτικών για εργασία από απόσταση και του ηλεκτρονικού εμπορίου, οι παλιές ανισότητες επιμένουν ενώ νέες τείνουν να εμφανίζονται;

Στο κέντρο του ενδιαφέροντος της βιβλιογραφίας βρίσκονται οι παράγοντες που σχετίζονται με τη δυνατότητα των «επιτυχημένων περιοχών» (Κομνηνός, 1993, 2000, Κομνηνός, 2002, Saxenian, 1994, Cook και Morgan, 1998) να προσαρμόζονται θετικά στον ανταγωνισμό (εθνικό και διεθνές).

Από πολλές
Επιτροπής
σημασίας η
των πόλεων
κόττητα» (C

Η χωρική
φυρώνει» τ
σιμες έννοι
άλλη. Βρίσκ
διεθνών ορ
πεδίο της ο
δων, όπως
ανάπτυξης

Στο πλα
κύριες κατε
κατεύθυνση
1991, 1995,
μενη «Νέα
κονομολόγ
όμως η «νέ
οικονομικό
ζει μαθημα
παραδοχή
από στενά
νείες που τ
λευσης πα
και γενικό
γραφία, έχ
δεν οδηγεί
ρειακότητα
ενίσχυσης

Το άρθε
τας και εξε
πο που «π
νικού κεφο
τη δημιου
εισάγει τη
λιτικές.

Η αμέσο
ωρητική σ
μεία της. F

Από πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις και μελέτες, κυρίως της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, 2001), έχει επισημανθεί ως κεντρικής σημασίας η ανταγωνιστικότητα των κρατών, των περιοχών, ακόμα και των πόλεων ή γενικότερα, όπως έχει ονομαστεί, η «χωρική ανταγωνιστικότητα» (Camagni, 2002, Φουτάκης, 2002).

Η χωρική ανταγωνιστικότητα μπορεί να θεωρηθεί ως έννοια που «γεφυρώνει» τις απαιτήσεις της πολιτικής για εύληπτες και άμεσα διαχειρίσιμες έννοιες, από τη μια, με τις εξελίξεις στο πεδίο της θεωρίας, από την άλλη. Βρίσκεται στο κέντρο τόσο των στρατηγικών χωρικής ανάπτυξης διεθνών οργανισμών και κρατών, όσο και θεωρητικών αναζητήσεων στο πεδίο της οικονομικής γεωγραφίας αλλά και άλλων επιστημονικών κλάδων, όπως τα οικονομικά του διεθνούς εμπορίου και τα οικονομικά της ανάπτυξης.

Στο πλαίσιο της οικονομικής γεωγραφίας, την τελευταία δεκαετία δύο κύριες κατευθύνσεις βρίσκονται στο προσκήνιο της διεθνούς συζήτησης: η κατεύθυνση της λεγόμενης «Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας» (Krugman, 1991, 1995, Fujita κ.ά., 1999) και οι προσεγγίσεις που συγκροτούν τη λεγόμενη «Νέα Περιφερειακότητα». Η πρώτη προέρχεται από κατεξοχήν οικονομολόγους, ενώ η δεύτερη κυρίως από οικονομικούς γεωγράφους. Ενώ όμως η «νέα οικονομική γεωγραφία» τονίζει κυρίως παράγοντες καθαρά οικονομικούς, όπως οι αυξανόμενες αποδόσεις κλίμακας, και κατασκευάζει μαθηματικά μοντέλα ερμηνείας των χωρικών συγκεντρώσεων, οι κατά παράδοση οικονομικοί γεωγράφοι μοιάζει σταδιακά να απομακρύνονται από στενά οικονομικές ερμηνείες των χωρικών ανισοτήτων προς ερμηνείες που υπογραμμίζουν περισσότερο «ήπιους», κοινωνιολογικής προέλευσης παράγοντες, τονίζοντας, για παράδειγμα, τη σημασία των θεσμών και γενικότερα των πολιτιστικών παραγόντων. Η Νέα Οικονομική Γεωγραφία, έχοντας αφηρημένο και έντονα μαθηματικοποιημένο χαρακτήρα, δεν οδηγείται σε προτάσεις πολιτικής, η κατεύθυνση της Νέας Περιφερειακότητας σε ορισμένες εκδοχές της συζητά και προτείνει στρατηγικές ενίσχυσης της χωρικής ανταγωνιστικότητας.

Το άρθρο επικεντρώνεται στην κατεύθυνση της Νέας Περιφερειακότητας και εξετάζει κριτικά τη θεωρητική της συγκρότηση, με άξονα τον τρόπο που «παράγει» τη σχέση χώρου και οικονομίας, τη σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου στο πλαίσιο της θεωρίας, τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τη δημιουργία και εξέλιξη των χωρικών ανισοτήτων και τον τρόπο που εισάγει την έννοια της χωρικής ανταγωνιστικότητας και τις σχετικές πολιτικές.

Η αμέσως επόμενη, δεύτερη, ενότητα του άρθρου αναφέρεται στη θεωρητική συγκρότηση της κατεύθυνσης, παρουσιάζοντας τα κυριότερα σημεία της. Η τρίτη ενότητα αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο προκύ-

πουν οι περιφερειακές ανισότητες σύμφωνα με τη θεωρία και στην έννοια της χωρικής ανταγωνιστικότητας και των σχετικών πολιτικών. Τέλος, σε μια σύντομη τέταρτη ενότητα συνοψίζονται τα κυριότερα συμπεράσματα του άρθρου.

2. Νέα Περιφερειακότητα: Η θεωρητική συγκρότηση της κατεύθυνσης

Βασική θεωρητική κατεύθυνση στο πεδίο της οικονομικής γεωγραφίας με σημαντική επιρροή στο πεδίο της περιφερειακής πολιτικής, η οποία ενσωματώνει ως στρατηγική την ενίσχυση της περιφερειακής ανταγωνιστικότητας, είναι η θεωρία της Νέας Περιφερειακότητας (*New Regionalism*). Η θεωρητική αυτή κατεύθυνση (Amin και Thrift, 1994, Morgan, 1997, Storper, 1995, 1997, Cook και Morgan, 1998, Morgan και Nauwelaers, 1999, Cook, 2002)¹ την τελευταία δεκαετία βρίσκεται στο προσκήνιο της επιστημονικής συζήτησης διεθνώς.

Η Νέα Περιφερειακότητα συγκροτείται σταδιακά κατά τη διάρκεια της προηγούμενης κυρίως δεκαετίας και οδηγείται στην «παραγωγή» της έννοιας της περιφερειακής ανταγωνιστικότητας, καθώς τείνει να συνδέει με άμεσο τρόπο το χώρο με την οικονομία. Ίσως το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της θεωρίας είναι ότι ο χώρος αποκτά πλέον μια αυτοτελή λειτουργία, ως αποτέλεσμα κυρίως των διαδικασιών εξέλιξης της τεχνολογίας και της καινοτομίας, στη βάση ορισμένων κεντρικών κοινωνικών χαρακτηριστικών που διευκολύνουν την ανάπτυξή τους (Φουτάκης, 2002, σ. 54). Υποστηρίζει μάλιστα ότι, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, η περιφέρεια είναι κρίσιμης σημασίας για την ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα, και ότι αυτή η χωρική κλίμακα θα πρέπει να είναι ο στόχος των αναπτυξιακών πολιτικών.

Η κατεύθυνση της Νέας Περιφερειακότητας έχει τέσσερις βασικές θεωρητικές αναφορές: (α) την ευέλικτη εξειδίκευση και τη σχετική με την «Τρίτη Ιταλία» συζήτηση, (β) τις σχέσεις εισροών-εκροών και μια προσαρμοσμένη μορφή της θεωρίας του κόστους συναλλαγών, (γ) τη θεωρία της οικονομίας της γνώσης, των χωρικών συστημάτων καινοτομίας και πλευρές της εξελικτικής οικονομικής θεωρίας, και (δ) τη θεωρία του κοινωνι-

1. Η παράθεση των βιβλιογραφικών αναφορών είναι απολύτως ενδεικτική καθώς πρόκειται για ένα θεωρητικό ρεύμα με πλούσια βιβλιογραφία αλλά και διαφορές απόψεων και στο εσωτερικό του. Οι αναφορές γίνονται σε κείμενα που τα τελευταία χρόνια άσκησαν επιρροή στη συζήτηση διεθνώς, τόσο στο θεωρητικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο της εφαρμοσμένης πολιτικής.

κού κεφαλαίου, δεν έχουν πάντως είναι ότι τις συν- ρική ανάπτυξη.

Τα κύρια σημ- θυνση της Νέας ρουσιάζονται σ

2.1 Ευέλικτη ε

Το γενικότερο π- μένων από την- ζητηθεί στη θεω- ρύτερο πλαίσιο- σέγγισή της για- ντιστικό στο με-

Το ενδιαφέρε- γεγονός ότι εν- τεχνικο-οικονο- τό το καθεστώς- σε κρίση, σταδ- ήταν η στασιμά- νομική κρίση μ- να αυτά επιτά- μέσα της δεκαε-

Ως κύριες α

1. Η ανάγκη και τελικ- θανές μ- αυτό αυ- διαγραφ-
2. Με τη β- και τις α- δεκαετί- ελέγχου- και της
3. Οι απόμ- προβλή- των προ-

Γενικότερο

κού κεφαλαίου. Οι θεωρητικές αυτές αναφορές στην αρχική τους μορφή δεν έχουν πάντα σαφή χωρικό χαρακτήρα. Η συνεισφορά της θεωρίας είναι ότι τις συνδέει με το χώρο, παράγοντας μια προσέγγιση για τη χωρική ανάπτυξη.

Τα κύρια σημεία των παραπάνω αναφορών και ο τρόπος που η κατεύθυνση της Νέας Περιφερειακότητας πραγματοποιεί τη σύνδεση αυτή, παρουσιάζονται στη συνέχεια.

2.1 Ευέλικτη εξειδίκευση και παραγωγικά συστήματα

Το γενικότερο πλαίσιο κατανόησης των χωρικών και οικονομικών φαινομένων από την κατεύθυνση της Νέας Περιφερειακότητας μπορεί να αναζητηθεί στη θεωρία της ρύθμισης – η οποία αναπτύσσεται κυρίως στο ευρύτερο πλαίσιο της μαρξιστικής κατεύθυνσης – και ειδικότερα στην προσέγγισή της για τη διαδικασία μετάβασης του καπιταλισμού από το φορντιστικό στο μετα-φορντιστικό μοντέλο ανάπτυξης (Aglietta, 1979).

Το ενδιαφέρον στην ανάλυση της θεωρίας της ρύθμισης βρίσκεται στο γεγονός ότι εντοπίζει μια σειρά στοιχείων που αποτελούν το λεγόμενο τεχνικο-οικονομικό υπόδειγμα του φορντισμού, και τα οποία, καθώς αυτό το καθεστώς συσσωρεύει από τις αρχές της δεκαετίας του '70 μπαίνει σε κρίση, σταδιακά μεταλλάσσονται. Κύρια χαρακτηριστικά της κρίσης ήταν η στασιμότητα στη ζήτηση, η αύξηση της ανεργίας και η μακροοικονομική κρίση με υψηλά ελλείμματα και στασιμοπληθωρισμό. Τα φαινόμενα αυτά επιτάθηκαν με τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις στις αρχές και στα μέσα της δεκαετίας του '70 (Lipietz, 1990, σσ. 39-125).

Ως κύριες αδυναμίες του φορντιστικού συστήματος θεωρούνται:

1. Η ανάγκη διατήρησης υψηλού ποσοστού αποθεμάτων εισροών όσο και τελικών προϊόντων για να είναι δυνατή η ανταπόκριση σε πιθανές μεταβολές της ζήτησης, με υψηλό όμως κόστος. Το κόστος αυτό αυξάνεται κατακόρυφα στην περίπτωση αλλαγών στις προδιαγραφές.
2. Με τη βαθμιαία ένταση του ανταγωνισμού από την Ιαπωνία αλλά και τις άλλες χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας από τα μέσα της δεκαετίας του '70, άρχισαν να εμφανίζονται προβλήματα ποιοτικού ελέγχου, ο οποίος αυξάνει ιδιαίτερα το κόστος λειτουργίας, λόγω και της ανάγκης διατήρησης υψηλού ποσοστού αποθεμάτων.
3. Οι απόμακρες σχέσεις παραγωγών και καταναλωτών δημιουργούν προβλήματα, ιδιαίτερα σε περιόδους μεταβολής της ζήτησης και των προτύπων.

Γενικότερα θεωρείται ότι η ακαμψία των επιχειρήσεων και των αγο-

ρών εργασίας βρίσκεται στην καρδιά των προβλημάτων του καπιταλιστικού συστήματος και το ζητούμενο είναι πλέον η ευελιξία.

Έντονες αλλαγές στο πεδίο της οικονομίας επίσης παρατηρούνται σε δύο επίπεδα: (α) στην καταναλώση, με κατακερματισμό των αγορών και αβεβαιότητα στη ζήτηση, αφενός, και (β) στην παραγωγική διαδικασία, με αλλαγές στις τεχνολογίες παραγωγής αλλά και στην ίδια την εργασιακή διαδικασία, αφετέρου.

Κύριες αιτίες των αλλαγών αυτών θεωρούνται οι εξελίξεις στον τομέα της τεχνολογίας, που επιτρέπουν τη σχετικά εύκολη διαφοροποίηση του προϊόντος χωρίς υψηλό κόστος, η ένταση του ανταγωνισμού, που εστιάζεται κυρίως στην ποιότητα και όχι στην τιμή, και οι αλλαγές στις καταναλωτικές προτιμήσεις με αναζήτηση της ιδιαιτερότητας σε βάρος του μαζικού και τυποποιημένου.

Οι επιχειρήσεις, και γενικότερα το οικονομικό σύστημα μπροστά σε αυτές τις αλλαγές, αρχίζουν να μεταλλάσσονται με κυρία στοιχεία (Λυμπεράκη, 1991, σσ. 23-35):

1. Έμφαση στο σχεδιασμό των προϊόντων και στην καινοτομία στην παραγωγή νέων προϊόντων.
2. Εξειδίκευση και στόχευση σε ειδικές αγορές (Niche Markets).
3. Εγκαθίδρυση συστημάτων «Just In Time» («τελευταίας στιγμής»).
4. Αποκέντρωση της παραγωγής με έμφαση στις υπεργολαβίες.
5. Ελαστικοποίηση και ευελιξία στα συμβόλαια εργασίας και γενικότερα μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας.
6. Εισαγωγή νέων ευέλικτων ηλεκτρονικών συστημάτων εργαλειομηχανών πολλαπλής χρήσης.
7. Σταδιακή μετατόπιση προς τις εισροές έντασης πληροφορίας και γνώσης.
8. Στενότερες σχέσεις παραγωγών-προμηθευτών.
9. Έμφαση στις υποδομές τηλεπικοινωνιών και πληροφορικής.

Το σύνολο των μεταβολών αυτών κωδικοποιήθηκε ως Ευέλικτη εξειδίκευση (Piore και Sabel, 1984).

Τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό, οι αλλαγές αυτές αρχίζουν να δείχνουν τα πλεονεκτήματα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) σε σχέση με τις τεράστιες και δύσκαμπτες πολυεθνικές επιχειρήσεις, που ήταν τα σύμβολα της φορντιστικής περιόδου.

Η έμφαση πάντως που δόθηκε από πολλούς για τις δυνατότητες των ΜΜΕ να ανταγωνιστούν στη βάση της ευελιξίας φαίνεται ότι ήταν μάλλον υπερβολική, καθώς οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις απάντησαν στις προκλήσεις με τη χρήση ανάλογων στρατηγικών, όπως το outsourcingshng, οι υπεργολαβίες και η αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων, και γενικότερα

με κινήσεις πο...
γής («lean pro...
son, 1994). Απ...
φαίνεται να επ...
να ανταγωνισ...
τομίας και της...
ζουν ακριβώς...
και χρήση των...
για την έρευνα...
Η θεωρία τ...
ρεί να έχει² κα...
υπογραμμίζει...
της συγκρότη...

- α. Η επισή...
- β. Η έμφα...
- γ. Η έμφα...

Προνομι...
κευσης αποτέ...
περιοχές της...
ήδη από τα τέ...
νών είχε αρχί...
οποία σχετιζό...
με κάποια ειδ...
nasco, 1992, Ο...
περίπτωση τ...
της Κεντροαν...
το) που βρίσκ...
νο-Τορίνο-Γέ...

Οι περιφέ...
νίας στην Ιτα...
άρχισαν να ξ...
κεφαλήν εισο...
ρους από τον...

2. Στην έλλ...
ωρίας της ρύθ...
ιδιαίτερα σσ. 2...

με κινήσεις που οδηγούσαν σε πιο «λιτή» δομή και διαδικασίες παραγωγής («lean production») και στην ενσωμάτωση στοιχείων ευελιξίας (Harrison, 1994). Από την πλευρά εξάλλου των μικρομεσαίων επιχειρήσεων δεν φαίνεται να επαληθεύονται τα αισιόδοξα σενάρια της δυνατότητάς τους να ανταγωνιστούν τις μεγάλες επιχειρήσεις, κυρίως στον τομέα της καινοτομίας και της παραγωγής τεχνολογίας. Πρόσφατες έρευνες υπογραμμίζουν ακριβώς τη δυσκολία των ΜΜΕ να έχουν αποτελεσματική πρόσβαση και χρήση των σχετικών χρηματοδοτικών μέσων της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την έρευνα και τεχνολογία (Tödling και Kaufmann, 2001).

Η θεωρία της ευέλικτης εξειδίκευσης, παρά τις όποιες αδυναμίες μπορεί να έχει² και παρά το γεγονός ότι είναι κατά βάση μια α-χωρική θεωρία, υπογραμμίζει ορισμένα στοιχεία που υπό προϋποθέσεις, από την πλευρά της συγκρότησης του χώρου, έχουν σημασία. Τα στοιχεία αυτά είναι:

1) Scott

- α. Η επισήμανση μιας τάσης κατακερματισμού των επιχειρήσεων.
- β. Η έμφαση στην ανάγκη στενότερων σχέσεων παραγωγών-προμηθευτών και
- γ. Η έμφαση στην καινοτομία, την έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη, και γενικότερα στη μετακίνηση προς μια οικονομία όπου η γνώση και η καινοτομία έχουν σημαντικό ρόλο.

Προνομιακό αρχικό πεδίο έρευνας της θεωρίας της Ευέλικτης εξειδίκευσης αποτέλεσαν οι περιφέρειες της Βόρειας και Κεντρικής Ιταλίας και περιοχές της Νότιας Γερμανίας. Ειδικά για τις περιφέρειες της Ιταλίας, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70, από τα πρώτα στοιχεία των ερευνών είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται μια ιδιαιτερότητα των περιοχών, η οποία σχετιζόταν όχι μόνο με την οικονομική τους επίδοση, όσο, κυρίως, με κάποια ειδικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά τους (Bagasco, 1992, Garofoli, 1992). Πρόκειται για την ευρύτατα γνωστή πλέον περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας», και συγκεκριμένα για τις περιφέρειες της Κεντροανατολικής Ιταλίας (Μάρκια, Τοσκάνη, Εμίλια-Ρομάνια, Βένετο) που βρίσκονται μεταξύ του αναπτυγμένου Βορρά (το τρίγωνο Μιλάνο-Τορίνο-Γένοβα) και του υπανάπτυκτου Νότου (Καλαβρία, Σικελία).

Οι περιφέρειες αυτές, στη διάρκεια της κρίσης της μεγάλης βιομηχανίας στην Ιταλία (αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη) στις δεκαετίες '70-'80, άρχισαν να ξεχωρίζουν, καθώς κατάφεραν να έχουν αρκετά υψηλά κατά κεφαλήν εισοδήματα και δείκτες βιομηχανικής δραστηριότητας μεγαλύτερους από τον εθνικό μέσο όρο. Πέρα από τα ειδικά χαρακτηριστικά των

2. Στην ελληνική βιβλιογραφία, μια κριτική παρουσίαση και ανάλυση της θεωρίας της ρύθμισης κάνει ο Δεδουσόπουλος (Δεδουσόπουλος, 2002, σσ. 175-253, ιδιαίτερα σσ. 242-253).

περιοχών και των επιχειρήσεων που ήταν εγκατεστημένες εκεί³, το βασικότερο ήταν ότι δεν είχαν τόση σημασία οι μεμονωμένες επιχειρήσεις, αλλά το σύστημά τους ως σύνολο (Bagnasco, 1992).

Γενικά εμφανίζονται διάφοροι τύποι παραγωγικών συστημάτων (περιοχές παραγωγικής εξειδίκευσης, τοπικά παραγωγικά συστήματα εκτατικού τύπου, περιοχές-βιομηχανικά συστήματα), των οποίων τα κύρια χαρακτηριστικά είναι οι έντονες ενδο-κλαδικές (κάθετες) σχέσεις και ο προσανατολισμός σε εξειδικευμένες αγορές (niche markets), ενώ στις πιο εξελιγμένες μορφές τους τα συστήματα αυτά χαρακτηρίζονται και από σημαντική οριζόντια κλαδική διαφοροποίηση και δια-κλαδικές (οριζόντιες) σχέσεις (Garofoli, 1992).

Όλα τα προηγούμενα χαρακτηριστικά οδήγησαν τους μελετητές των περιοχών αυτών να τις παρομοιάσουν με τις «βιομηχανικές περιοχές» (industrial districts) που είχε εντοπίσει ο Alfred Marshall στην Αγγλία στις αρχές του αιώνα (περιοχές εριουργίας – υφάσματα). Περιοχές δηλαδή που διαπραγματεύονται με τον «έξω κόσμο» ως σύνολο, και στις οποίες η είσοδος νέων επιχειρήσεων παρουσιάζει δυσκολίες (Marshall, 1964, σσ. 222-231).

Το σημαντικό στοιχείο που επισημαίνει τελικά η περίπτωση της Τρίτης Ιταλίας είναι η δυνατότητα να υπάρχουν περιοχές που λειτουργούν και αναπτύσσονται στα πλαίσια ενός έντονα ανταγωνιστικού διεθνούς περιβάλλοντος, οργανωμένες στη βάση των Μικρών και Μεσαίων Επιχειρήσεων, και για τις οποίες η ίδια η συγκρότηση του χώρου (υπό την έννοια των σχέσεων μεταξύ των επιχειρήσεων και των σχέσεων με τους εργαζόμενους και της τοπικής κουλτούρας) αποτελεί το κλειδί για την επιτυχία τους.

Η συζήτηση για την Τρίτη Ιταλία, όπως είναι φανερό, είναι συμπληρωματική και συμβατή με τη θεωρία της ευέλικτης εξειδίκευσης. Η έρευνα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ) κατά τη δεκαετία του '80 και του '90 πρόβαλε και μια σειρά άλλων περιπτώσεων περιοχών που έμοιαζε να έχουν τέτοια χαρακτηριστικά, όπως η Silicon Valley στην Καλιφόρνια και η περίπτωση του Route 128 στη Βοστώνη στις ΗΠΑ, η περιοχή του Cambridge στην Αγγλία, η Βάδη-Βιτεμβέργη στη Γερμανία, η περιοχή της Τουλούζης και του Παρισιού στη

3. Τα κύρια χαρακτηριστικά τους ήταν: (α) η σχετική κυριαρχία των μικρών επιχειρήσεων (έως 250 εργαζόμενοι), (β) η σχετικά μεγάλη παρουσία «παράδοσιακών» κλάδων (παπούτσια, τρόφιμα, ένδυμα, έπιπλα, ξύλο κ.λπ.) σε σχέση με «σύγχρονους» κλάδους (χημικά, μηχανές, μέσα μεταφοράς κ.λπ.), (γ) η κάθετη διαφοροποίηση των επιχειρήσεων, (δ) οι «άτυπες» εργασιακές σχέσεις (εργασία στο σπίτι, εργασία παιδιών), (ε) η παραγωγική γεωγραφική εξειδίκευση σε διάφορες υποπεριοχές.

Γαλλία. Όλες οι τους που τις δι προς το ρόλο τ ρόλο του κράτ από σημαντικές και από τον κε (E&TA) και της

Φαίνεται, λ για την αποτε Όμως η γειτνια κατά παράδοστ εξωτερικών οικ μεταξύ των επι

Μάλιστα, ι νεργασίας και ματικότητα κα τελευταίο σημη ση του τρόπου προσέγγιση τ «θεσμικούς» ή

2.2 Κόστος σ

Ο ρόλος της γ γοαμίζεται ι γών (transacti αυτή προσαρμ

Οι πρώτες νται στη δεκα χαρακτήρα τ πραγματοποι 1985). Το βασ γιση αυτή είν και όχι μια γ ποιείται το σ την αντίθετη κός τρόπος ο ρήσεις στο εσ πλέον με βάσ βάση την ερ αναγνώριση τ

Γαλλία. Όλες οι περιπτώσεις αυτές, παρά τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους που τις διαφοροποιούν σε πολλές περιπτώσεις σημαντικά (π.χ. ως προς το ρόλο των Μεγάλων και των Μικρομεσαίων επιχειρήσεων, ή το ρόλο του κράτους και των ιδιωτικών επιχειρήσεων), χαρακτηρίζονται από σημαντικές οικονομικές επιδόσεις σε μια περίοδο γενικότερης κρίσης και από τον κεντρικό ρόλο της Έρευνας και Τεχνολογικής Ανάπτυξης (E&TA) και της παραγωγής καινοτομίας.

Φαίνεται, λοιπόν, να τεκμηριώνεται η σημασία της χωρικής γειννίαςης για την αποτελεσματική λειτουργία και ανάπτυξη των επιχειρήσεων. Όμως η γειννίαση αυτή έχει ένα τελείως διαφορετικό νόημα από αυτό που κατά παράδοση είχαν οι οικονομικές συγκεντρώσεις, δηλαδή των θετικών εξωτερικών οικονομιών. Το σημαντικό είναι οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των επιχειρήσεων και όχι μόνον οι εξωτερικές οικονομίες.

Μάλιστα, ιδιαίτερη σημασία έχουν οι διάφορες θεσμικές μορφές συνεργασίας και ένα γενικότερο κοινωνικό κλίμα που ευνοεί την επιχειρηματικότητα και διευκολύνει την ανάπτυξη των επιχειρήσεων. Αυτό το τελευταίο σημείο είναι σημαντικό διότι αποτελεί κλειδί για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο εξελίχθηκε σε επόμενα στάδια θεωρητικά η προσέγγιση της Νέας Περιφερειακότητας, εισάγοντας τους λεγόμενους «θεσμικούς» ή «πολιτιστικούς» παράγοντες στη θεωρία.

2.2 Κόστος συναλλαγών και σχέσεις εισροών-εκροών

Ο ρόλος της χωρικής γειννίαςης στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων υπογραμμίζεται ιδιαίτερα με τη συνδρομή της θεωρίας του κόστους συναλλαγών (transaction costs theory). Στο πλαίσιο της οικονομικής γεωγραφίας, αυτή προσαρμόστηκε χωρικά από τη λεγόμενη «Σχολή της Καλιφόρνιας».

Οι πρώτες προσεγγίσεις της θεωρίας του κόστους συναλλαγών ανάγονται στη δεκαετία του '30 (Coase, 1937) και σχετίζονται με τη φύση και το χαρακτήρα της επιχείρησης, ενώ η συστηματοποίηση και ανάπτυξη της πραγματοποιείται κυρίως στις δεκαετίες του '70 και του '80 (Williamson, 1985). Το βασικό ερώτημα στο οποίο προσπαθεί να απαντήσει η προσέγγιση αυτή είναι γιατί στον καπιταλισμό υπάρχουν πολλές επιχειρήσεις και όχι μια γιγάντια επιχείρηση, στα πλαίσια της οποίας να πραγματοποιείται το σύνολο της παραγωγής της οικονομίας. Η, διατυπωμένο από την αντίθετη σκοπιά, αφού η αγορά είναι ο κύριος και πιο αποτελεσματικός τρόπος οργάνωσης της παραγωγής, γιατί υπάρχουν οι μεγάλες επιχειρήσεις στο εσωτερικό των οποίων η οργάνωση της παραγωγής δεν γίνεται πλέον με βάση τις αγοραίες σχέσεις, οι οποίες καταργούνται, αλλά με βάση την ιεραρχική δομή. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό οδηγεί στην αναγνώριση της ύπαρξης ενός είδους κόστους που αντιμετωπίζουν οι επι-

*

Δίκτυα

χειρήσεις για την πραγματοποίηση των διαφόρων συναλλαγών τους στην αγορά, το λεγόμενο κόστος συναλλαγών.

Τι είδους όμως είναι αυτό το κόστος και από πού προέρχεται; Το κόστος συναλλαγών είναι διαφόρων κατηγοριών, όπως της συλλογής πληροφοριών (για τιμές, προϊόντα και ποιότητες προϊόντων), της σύναψης συμβάσεων ή της επιβολής των όρων των συμβάσεων κ.λπ., ή στην πιο γενική του διατύπωση, σύμφωνα με τον Kenneth Arrow, είναι το «κόστος για τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος» (Williamson, 1991, σ. 101). Η βασική πηγή του κόστους συναλλαγών είναι η αβεβαιότητα, η οποία με τη σειρά της προκύπτει από τη σύμφυτη με τη λειτουργία της αγοράς «καιροσκοπική συμπεριφορά» των ατόμων. Πρόκειται για την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος με δόλιο τρόπο και μέσα από κάποιο ή κάποια από τα συμβαλλόμενα μέρη. Δηλαδή για την προσπάθεια κάποιου από τα μέρη για σκόπιμη παραπληροφόρηση ή παραπλάνηση του άλλου (Williamson, 1985, σ. 37). Αν δεν υπήρχε αυτή η «καιροσκοπική» συμπεριφορά, τότε οι συμβαλλόμενοι θα μπορούσαν πάντα να αντιμετωπίσουν τις πιθανές ατέλειες των συμβάσεων με αμοιβαία επωφελή τρόπο, δίχως την προσπάθεια κάποιου να επωφεληθεί σε βάρος του άλλου. Όμως η υπόθεση του καιροσκοπισμού, ενώ είναι αναγκαία συνθήκη για την εμφάνιση του κόστους συναλλαγών, δεν επαρκεί ως ερμηνεία από μόνη της. Αν, όπως υποτίθεται στο νεοκλασικό θεωρητικό πλαίσιο, υπάρχει πλήρης πληροφόρηση των δρώντων, τότε οι συμβαλλόμενοι, δρώντας πλήρως ορθολογικά, θα ήταν σε θέση να αποφεύγουν να συμβληθούν με «καιροσκόπους», καθώς θα ήταν σε θέση να τους γνωρίζουν εκ των προτέρων. Όμως τα άτομα δεν διαθέτουν πλήρη πληροφόρηση, και έτσι είναι υποχρεωμένα να αποφασίζουν και να δρουν σε πλαίσια «περιορισμένης ορθολογικότητας» (bounded rationality). Ο συνδυασμός του «καιροσκοπισμού» και της «περιορισμένης ορθολογικότητας» παράγει το κόστος συναλλαγών (Williamson, 1985, σ. 50).

Από την άλλη πλευρά, οι επιχειρήσεις είναι σε θέση κατά τη λειτουργία τους να επωφεληθούν είτε από οικονομίες κλίμακας είτε και από οικονομίες εμβέλειας (scope economies). Η επιχείρηση έχει να επιλέξει ανάμεσα είτε σε ένα αυξημένο κόστος συναλλαγών είτε σε οικονομίες κλίμακας ή εμβέλειας (Chandler, 1990, σσ. 14-18). Ένα υψηλό κόστος συναλλαγών υπαγορεύει στην επιχείρηση την εσωτερίκευσή του, και επομένως την κάθετη ολοκλήρωση των παραγωγικών διαδικασιών. Αντίθετα, αρνητικές οικονομίες εμβέλειας ή υψηλό κόστος οργάνωσης και διαχείρισης υπαγορεύει την κάθετη απο-ολοκλήρωση, δηλαδή την εξωτερίκευση ορισμένων παραγωγικών διαδικασιών μέσω της πραγματοποίησης συναλλαγών με την αγορά. Η ισορροπία ανάμεσα σε αυτά τα είδη κόστους και ωφελειών καθορίζει εν τέλει τις τάσεις κατακερματισμού ή ολοκλήρωσης των επιχειρήσεων. Βεβαίως, ανάμεσα σε αυτές τις δύο ακραίες μορφές διακυβέρνη-

σης των επιχειρήσεων υπάρχουν και ενδιάμεσα παραδείγματα με τη μορφή των μερικών (Williamson, 1991).

Από ορισμένες μελέτες φαίνεται ότι οι συναλλαγές δεν είναι μισοτελειωμένες στην οικονομία γενικότερα. Οι μελέτες Πολιτείας του Μπρίστολ (Morgan, 1998, σ. 10) δείχνουν ότι το 45% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (GDP) της Μεγάλης Βρετανίας αποτελείται από συναλλαγές που είναι μισοτελειωμένες. Ομοίως, ο Morgan (1998, σ. 10) υπολογίζει ότι το 45% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος της ΗΠΑ αποτελείται από μισοτελειωμένες συναλλαγές. Ομοίως, ο McCloskey και ο Klevorick (1998, σ. 10) υπολογίζουν ότι το 45% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος της ΗΠΑ αποτελείται από μισοτελειωμένες συναλλαγές.

Οι αλλαγές στην οικονομία έχουν ήδη από τα μέσα του 20ού αιώνα μετα-φορντιστική σημασία. Η σημαντική αύξηση της παραγωγής στο οποίο λειτουργούν οι επιχειρήσεις στη μείωση του κόστους στο οποίο λειτουργούν οι επιχειρήσεις στη μείωση του κόστους των επιχειρήσεων στη μείωση του κόστους των επιχειρήσεων στο εσωτερικό των επιχειρήσεων στο εσωτερικό των επιχειρήσεων χεύοντας στη γειτονική αγορά εξωτερικές συνθήκες καταναλωτικής συμπεριφοράς. Η διαδικασία αυτή είναι σημαντική και στην εντατικοποίηση της οικονομίας αυξανόμενα όμοια με αυτές τις επιχειρήσεις και, είτε τις ωθούν είτε τις πιέζουν στην ολοκλήρωση.

Όμως το κόστος συναλλαγών είναι απόσταση. Η γεωγραφική απόσταση των επιχειρήσεων από την παραγωγή των προϊόντων («[...] η γεωγραφική απόσταση») σε επαφή οι άνθρωποι.

4. Οι Cook και ο North (North, 1990) υποστηρίζουν ότι ο Gustafsson και ο Cook (1998, σ. 10) υπολογίζουν ότι το 45% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος της ΗΠΑ αποτελείται από μισοτελειωμένες συναλλαγές.

σης των επιχειρήσεων, δηλαδή τις αγορές και τις ιεραρχίες, μπορούν να υπάρξουν και ενδιάμεσες υβριδικής μορφής, που εμφανίζονται για παράδειγμα με τη μορφή των μακροχρόνιων συμβάσεων ή των υπεργολαβιών (Williamson, 1991, σ. 112).

Από ορισμένες ποσοτικές προσεγγίσεις φαίνεται ότι το κόστος συναλλαγών δεν είναι μια αμελητέα πηγή κόστους για την επιχείρηση και για την οικονομία γενικότερα. Ορισμένοι υπολογίζουν το κόστος αυτό στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κατά τη δεκαετία του '70 σε περισσότερο από το 45% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) της χώρας (Cook και Morgan, 1998, σ. 197).⁴ Ακόμα και αν δεχτούμε πιο συντηρητικούς υπολογισμούς, φαίνεται ότι ξεπερνά το 1/4 του ΑΕΠ των ΗΠΑ για το 1993 (McCloskey και Klamer, 1995).

Οι αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας των επιχειρήσεων, που συμβαίνουν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70 κατά τη μετάβαση προς ένα μετα-φορντιστικό μοντέλο, είναι φανερό ότι συνηγορούν σε περαιτέρω σημαντική αύξηση του κόστους αυτού. Οι επιχειρήσεις, έχοντας ως κίνητρο τη μείωση των κινδύνων από τις ραγδαίες αλλαγές στο περιβάλλον στο οποίο λειτουργούν και αναπτύσσονται, οδηγούνται στην εξωτερίκευση τμημάτων και διαδικασιών της λειτουργίας τους μέσω της κάθετης απο-ολοκλήρωσης. Έτσι αποφεύγουν τον κίνδυνο της ύπαρξης και συντήρησης στο εσωτερικό τους υπερβάλλουσας παραγωγικής ικανότητας, στοχεύοντας στη γενικότερη «ευελιξία», με δεδομένο τις μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες ανταγωνισμού (μεταβολές στη ζήτηση λόγω αλλαγής καταναλωτικών προτιμήσεων, αλλαγές στις τεχνολογίες παραγωγής). Η διαδικασία αυτή οδηγεί στην περαιτέρω εξειδίκευση των επιχειρήσεων και στην εντατικοποίηση των διεπιχειρησιακών σχέσεων και συναλλαγών, αυξάνοντας όμως, από την άλλη, τις διάφορες αβεβαιότητες που συνδέονται με αυτές τις διαδικασίες. Δηλαδή αυξάνουν το κόστος συναλλαγών και, είτε τις ωθούν προς την αντίθετη τάση της κάθετης ολοκλήρωσης, είτε τις πιέζουν στην αναζήτηση τρόπων μείωσής του.

Όμως το κόστος συναλλαγών συνδέεται στενά και με τη γεωγραφική απόσταση. Η γεωγραφική γειτνίαση βοηθά στην παρακολούθηση των αλλαγών των προτιμήσεων καταναλωτών, στη διασφάλιση της ποιότητας, στην παρακολούθηση της αλυσίδας των προμηθευτών και γενικότερα «[...] η γεωγραφική γειτνίαση είναι ένας θεμελιακός τρόπος για να έρθουν σε επαφή οι άνθρωποι και οι επιχειρήσεις, να μοιραστούν γνώση και να

4. Οι Cook και Morgan (1998) παραπέμπουν για το στοιχείο αυτό στον Douglas North (North, 1993), «Institutions and Economic Performance», στο U. Mäki, B. Gustafsson και C. Knudsen (επιμ.), *Rationality, Institutions and Economic Methodology*, Routledge, London, σσ. 242-264.

λύσουν προβλήματα» (Storper και Walker, 1989, σ. 80). Έτσι, οι επιχειρήσεις, μεταξύ άλλων λόγων, έχουν ένα σημαντικό κίνητρο για γεωγραφική συγκέντρωση, επειδή τους βοηθά στη μείωση του κόστους συναλλαγών.

Τελικά, ως αποτέλεσμα, εμφανίζονται σημαντικές (δια-)κλαδικές χωρικές ομαδοποιήσεις επιχειρήσεων (clusters) με έντονες τοπικές σχέσεις εισροών-εκροών. Το στοιχείο του χώρου αποκτά κρίσιμη σημασία για τη λειτουργία των επιχειρήσεων και του παραγωγικού συστήματος που συγκροτούν ως σύνολο.

Η προσαρμοσμένη χωρικά μορφή της θεωρίας του συναλλακτικού κόστους είχε τη δυνατότητα να ερμηνεύσει αποτελεσματικά αρκετές περιπτώσεις κλάδων παραγωγής (ένδυση, έπιπλο, «βιομηχανία» τηλεόρασης και κινηματογράφου – Hollywood, χρηματιστικές υπηρεσίες κ.ά.) και υπερερεί της ανάλυσης της περίπτωσης της Τρίτης Ιταλίας γιατί είχε περισσότερο γενικό χαρακτήρα, καθώς οι ερμηνείες της δεν είναι στον ίδιο βαθμό εξαρτημένες από τη συγκεκριμένη ιστορική εξέλιξη.

Παρά τη δυνατότητα όμως της προσέγγισης αυτής να ερμηνεύσει και να ενσωματώσει ορισμένα σημαντικά στοιχεία των αλλαγών που παρατηρούνται σε πολλές περιπτώσεις, δεν ενσωματώνει ένα κεντρικό στοιχείο που είναι ο ρόλος της τεχνολογίας, της τεχνολογικής αλλαγής και της καινοτομίας, και συνεπώς ο ρόλος της γνώσης. Σε τελευταία ανάλυση, η σχέση μεταξύ οικονομιών κλίμακας και εμβέλειας και κόστους συναλλαγών εξαρτάται από την εξέλιξη και την παραγωγική ενσωμάτωση και αξιοποίηση της τεχνολογίας και των καινοτομιών από τις επιχειρήσεις (Chandler, 1990, σ. 18).

Για την κατανόηση όμως της καινοτομίας και της τεχνολογικής εξέλιξης απαιτείται ένα άλλο αναλυτικό πλαίσιο πέραν αυτού της θεωρίας του κόστους συναλλαγών (Lundvall, 1988, σ. 351). Το πλαίσιο αυτό προσφέρεται από ένα συνδυασμό των (νεο-)θεσμικών και εξελικτικών οικονομικών.

2.3 Οικονομία της γνώσης, τεχνολογία, καινοτομία και «οικονομία των δικτύων»

Παρά την επιτυχή ερμηνεία πολλών συγκεκριμένων περιπτώσεων, η χωρικά προσαρμοσμένη θεωρία του κόστους συναλλαγών δεν ήταν σε θέση να ερμηνεύσει άλλες σημαντικές περιπτώσεις χωρικών συγκεντρώσεων υψηλής τεχνολογίας, οι οποίες όμως δεν εμφάνιζαν ισχυρές τοπικές διακλαδικές διασυνδέσεις (Storper, 1997, σ. 14). Η προσπάθεια ερμηνείας τέτοιων περιπτώσεων οδηγεί στην ενσωμάτωση από την κατεύθυνση της Νέας Περιφερειακότητας της θεωρητικής προσέγγισης της «οικονομίας της γνώσης» (Lundvall και Johnson, 1994) και του ρόλου των θεσμών (υπο την ευρεία τους έννοια, δηλαδή τόσο των κρατικών όσο και των ιδιωτικών, ακόμα και των θεσμών της κοινωνίας των πολιτών) καθώς και της διαδι-

κασίας παραγωγής στο της εξελικτικής αναλύει (Nelson

Όπως υποστηρίζει μια ιστορική προσέγγιση σημαντικός, [...] οποία η επιτυχία εθνικών οικονομιών (Lundvall, 1996)

των αλλαγών εργαζομένων πέραν μόνως απαραίτητη ροή και ανάπτυξη

Όμως στο πλαίσιο της γνώσης την ίδια στιγμή (σ. 22) η γνώση (Know-what), (Know-how) και η γνώση μπορούν να μεταδοθούν στα αδύνατα

Η κωδικοποίηση των μέσων ή η δυνατότητα να μεταδοθεί τα στοιχεία των επιχειρήσεων είτε μέσω συστημάτων ή μέσω της κοινωνίας

Μάλιστα, η καλύτερη προσαρμογή δίδεται στο πλαίσιο συνίσταται σε μια ρουτίνας, που οδηγεί σε συγγραφή παραγωγικές διαδικασίες ανάπτυξη προσαρμοσμένα (Ernst και Johnson) είναι ίσως σημαντική εγγύτητα για δραστηριότητα έρευνα και ανάπτυξη επικοινωνία, των εργα-

κασίας παραγωγής της καινοτομίας και της τεχνολογίας, ιδίως στο πλαίσιο της εξελικτικής οικονομικής θεωρίας και του τρόπου που αυτή τις αναλύει (Nelson και Winter, 1982, Dossi κ.ά., 1988).

Όπως υποστηρίζεται, οι σύγχρονες οικονομίες «[...] έχουν εισέλθει σε μια ιστορική περίοδο όπου ο ρόλος της γνώσης και της μάθησης είναι σημαντικός, [...] η οικονομία της μάθησης σημαίνει μια οικονομία στην οποία η επιτυχία των ατόμων, των εταιριών, των περιφερειών και των εθνικών οικονομιών αντανακλούν την ικανότητά τους να μαθαίνουν» (Lundvall, 1996, σ. 2). Στις σύγχρονες οικονομίες της μάθησης, η ταχύτητα των αλλαγών είναι πολύ γρήγορη, και οι ικανότητες και τα προσόντα των εργαζομένων πολύ σύντομα αχρηστεύονται από τις εξελίξεις. Είναι επομένως απαραίτητη μια διαδικασία διαρκούς μάθησης με στόχο τη διατήρηση και ανάπτυξη των γνώσεων.

Όμως στο πλαίσιο της οικονομίας της γνώσης δεν έχουν όλα τα είδη γνώσης την ίδια σημασία. Όπως επισημαίνεται (Ernst και Lundvall, 1997, σ. 22) η γνώση μπορεί να χωριστεί σε τέσσερα είδη: (α) γνώση τού τι (Know-what), (β) γνώση τού γιατί (Know-why), (γ) γνώση τού πώς (Know-how) και (δ) γνώση τού ποιος (Know-who). Τα δύο πρώτα είδη γνώσης μπορούν να κωδικοποιηθούν, ενώ στα δύο τελευταία είναι ουσιαστικά αδύνατη οποιαδήποτε κωδικοποίησή τους.

Η κωδικοποιημένη γνώση μεταφέρεται μέσω των βιβλίων, των μαγνητικών μέσων ή της παρακολούθησης διαλέξεων, και γενικά είναι δυνατόν να μεταδοθεί και να διαχυθεί μέσω των επίσημων και καθιερωμένων συστημάτων εκπαίδευσης. Όμως η μη κωδικοποιημένη γνώση μεταδίδεται είτε μέσω συστημάτων καθημερινής «μαθητείας» (γνώση τού πώς), είτε μέσω της κοινωνικής συναναστροφής (γνώση τού ποιος).

Μάλιστα, η μη κωδικοποιημένη ή «άρρητη» (tacit) γνώση έχει πολύ μεγαλύτερη πρακτική (αλλά και κρίσιμη) σημασία για την παραγωγή. Μεταδίδεται στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας των επιχειρήσεων και συνίσταται σε ένα σύνολο συμπεριφορών, διαδικασιών και καθημερινής ρουτίνας, που σε συνδυασμό με υψηλού επιπέδου κωδικοποιημένη γνώση οδηγεί σε συγκεκριμένα παραγωγικά αποτελέσματα. Ιδιαίτερα για τις παραγωγικές διαδικασίες υψηλού επιπέδου, όπως η έρευνα και η τεχνολογική ανάπτυξη προϊόντων, αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο. Υποστηρίζεται μάλιστα (Ernst και Lundvall, 1997, σ. 23) ότι η «γνώση τού ποιος» (know-who) είναι ίσως σημαντικότερη από τη «γνώση τού πώς» (know-how). Η γεωγραφική εγγύτητα αναδεικνύεται επομένως σε ένα ιδιαίτερα κρίσιμο στοιχείο για δραστηριότητες που σχετίζονται με την παραγωγή καινοτομίας και την έρευνα και ανάπτυξη προϊόντων, δεδομένου ότι η πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία, η εμπιστοσύνη και η κοινωνική συναναστροφή των ερευνητών, των εργαζομένων και των διευθυντών είναι συστατικό τους στοιχείο.

Υπάρχει όμως και ένας επιπλέον παράγοντας που υπογραμμίζει τη σημασία της χωρικής γειτνίασης. Αυτός συνδέεται με τα χαρακτηριστικά και τις διαδικασίες παραγωγής της τεχνολογίας και της καινοτομίας. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της καινοτομίας, αυτή, αν και παράγεται και τελικά υλοποιείται στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης επιχείρησης, δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της ίδιας και δεν περιορίζεται στα στενά της οργανωτικά πλαίσια. Η παραγωγή της καινοτομίας είναι μάλλον μια διαδικασία που λειτουργεί στα πλαίσια ενός συστήματος που εμπλέκει πολλούς θεσμούς και φορείς στο εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο (Lundvall, 1992).

Κάθε επιχείρηση λειτουργεί στο πλαίσιο ενός συστήματος υλικών και άυλων ανταλλαγών με άλλες επιχειρήσεις (προμηθευτές ή πελάτες), την αγορά εργασίας και τους διάφορους εθνικούς και περιφερειακούς θεσμούς. Η ανάπτυξη της καινοτομίας και της τεχνολογίας δεν προκύπτει «εκ του μηδενός». Συμβαίνει στο ευρύτερο πλαίσιο ενός «τεχνολογικού παραδείγματος» που είναι καθορισμένο από αποφάσεις και τεχνολογικές «επιλογές» που έγιναν σε προηγούμενες περιόδους και καθοδηγούν, υποστηρίζουν αλλά και περιορίζουν τις σημερινές (π.χ. το ευρύτερα γνωστό ως «ιός του 2000» πρόβλημα των υπολογιστών ή το παράδειγμα του ηλεκτρολογίου των υπολογιστών).⁵ Οι επιχειρήσεις συμμετέχουν σε τέτοια «μονοπάτια» τεχνολογικής εξέλιξης και αναπτύσσονται σε συνεργασία

5. Στην πραγματικότητα δεν επρόκειτο για «ιό» των ηλεκτρονικών υπολογιστών (δηλαδή για κάποιο είδος πρόγραμμα που όταν εκτελείται υποχρεώνει τους υπολογιστές σε ανεπιθύμητη συμπεριφορά), αλλά για κάποιο σύμφυτο κατασκευαστικό πρόβλημά τους, που ήταν το αποτέλεσμα τεχνολογικών επιλογών που έγιναν κατά τη δεκαετία του '60 και «κληρονομήθηκαν» έως τις μέρες μας. Συγκεκριμένα, οι υπολογιστές είχαν κατασκευαστεί ώστε να αναγνωρίζουν το έτος μόνο με την ανάγνωση των δύο τελευταίων ψηφίων του, κυρίως για λόγους οικονομίας στη μνήμη, που την εποχή εκείνη ήταν ιδιαίτερα ακριβή. Πρόκειται για ένα παράδειγμα αυτού που οι θεωρητικοί της εξελικτικής οικονομικής (Arthur, 1988, σσ. 592-599, Silverberg, 1988, σσ. 549-550) ονομάζουν «τεχνολογικό εγκλωβισμό» («technological lock-in») λόγω της εξάρτησης που υπάρχει από τις αρχικές συνθήκες και της εξάρτησης διαδρομής (path-dependency). Το ευρύτερα χρησιμοποιούμενο παράδειγμα είναι της γραφομηχανής και των λεγόμενων «Οικονομικών QWERTY» (David, 1985). Σύμφωνα με αυτό, το χρησιμοποιούμενο σήμερα πληκτρολόγιο στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές (που έχει καθιερωθεί να ονομάζεται QWERTY από τα γράμματα του αγγλικού αλφαβήτου που υπάρχουν στην πρώτη σειρά πλήκτρων του) είναι ένα «τεχνολογικό απολίθωμα» που επιβίωσε μέχρι τις μέρες μας από την εποχή των πρώτων μηχανικών γραφομηχανών, σε βάρος του θεωρούμενου πιο αποτελεσματικού προτύπου διάταξης των πλήκτρων του πληκτρολογίου Dvorak. Θεωρείται ότι είναι ένα κλασικό παράδειγμα αποτυχίας της αγοράς, δηλαδή της αδυναμίας της να λειτουργήσει αποτελεσματικά στον τεχνολογικό τομέα.

και ανταγωνισμοί, επιλογές. Η θετική έκβαση που συμμετέχοντες εξωτερικοί φορείς επιφέρουν κλίμακας (Arthur, 1996).

Το τελευταίο των νέων κλάσεων του βιομηχανικού τερο στη χρήση ενσωματωμένων συστημάτων, η παραγωγή κώδικων κόστους του επόμενου (Arthur, 1996).

Τα προϊόντα προκύπτουν από «φορέα» είναι ότι η αξία των σεων ομοειδών πολλών εφαρμογών σύστημα Windows προϊόν, ενώ μάτων Windows γι' αυτό το λόγο.

Οι αγορές εξαιρετικές οφέλη λειτουργούν κέρδη, που με τις σεεις που συμβαίνει (Arthur, 1996) κερδών, στην δύουν επικρατούν να τεχνολογική ρήσεων που συμβαίνει να Rodríguez-P.

Αυτό οδηγεί στην αγωγή προϊόντων γένεση κλάσεων (clusters). Η

και ανταγωνισμό με άλλες ομοειδείς επιχειρήσεις, των οποίων οι αποφάσεις, επιλογές και εξελίξεις επηρεάζουν τη δική τους πορεία και εξέλιξη. Η θετική έκβαση της ανάπτυξης των τεχνολογιών οδηγεί τις επιχειρήσεις που συμμετέχουν σε αυτό το «τεχνολογικό μονοπάτι» στην απόκτηση θετικών εξωτερικών οικονομιών και στην κατοχή μιας πρωτοπορίας που τους επιφέρει μακροχρόνια αυξανόμενες αποδόσεις με την αύξηση της κλίμακας (Arthur, 1988, 1996).

Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό είναι συναρτημένο με το χαρακτήρα των νέων κυρίως τεχνολογιών, των οποίων η παραγωγή είναι περισσότερο βασισμένη στις υψηλές επενδύσεις σε γνώση (άνυλοι πόροι) και λιγότερο στη χρήση υλικών πόρων (π.χ. ενέργεια, μέταλλο κ.λπ.), οι οποίοι ενσωματώνονται στη διαδικασία παραγωγής τους. Έτσι, για παράδειγμα, η παραγωγή του πρώτου CD με το λειτουργικό πρόγραμμα των Windows κόστισε περίπου 50 εκατομμύρια δολάρια, και το κόστος παραγωγής του επόμενου CD με το ίδιο λειτουργικό σύστημα ήταν περίπου 2 δολάρια (Arthur, 1996).

Τα προϊόντα αυτά συμμετέχουν εξάλλου σε αγορές που χαρακτηρίζονται από «φαινόμενα δικτύου». Βασικό χαρακτηριστικό τέτοιων αγορών είναι ότι η αξία χρήσης ενός προϊόντος αυξάνει με την αύξηση των πωλήσεων ομοειδών προϊόντων (Economides, 2001). Για παράδειγμα, η ύπαρξη πολλών εφαρμογών λογισμικού που έχουν γραφτεί για το λειτουργικό σύστημα Windows της εταιρίας Microsoft, αυξάνει την αξία του ως προϊόν, ενώ στη συνέχεια η πώληση περισσότερων λειτουργικών συστημάτων Windows αυξάνει και την αξία των εφαρμογών που έχουν γραφτεί γι' αυτό το λειτουργικό σύστημα.

Οι αγορές που εμφανίζουν «φαινόμενα δικτύου» χαρακτηρίζονται από εξαιρετικές ανισότητες στην κατανομή των μεριδίων αγοράς και πρακτικά λειτουργούν ως ολιγοπώλια ή μονοπώλια, αποκομίζοντας πολύ υψηλά κέρδη, που μάλιστα αυξάνουν με την αύξηση της κλίμακας. Οι επιχειρήσεις που συμμετέχουν σε τέτοιες «τεχνολογικές ομάδες» ή «οικολογίες» (Arthur, 1996) έχουν ακριβώς τη δυνατότητα της αποκόμισης τεράστιων κερδών, στην περίπτωση βεβαίως που η τεχνολογία στην οποία επενδύουν επικρατήσει στην αγορά. Ταυτόχρονα κερδίζουν από τα φαινόμενα τεχνολογικής διάχυσης (spillover) που συμβαίνουν μεταξύ των επιχειρήσεων που δρουν στον ίδιο τεχνολογικό χώρο, ιδιαίτερα μάλιστα όταν συμβαίνει να έχουν και γεωγραφική γειτνίαση (Storper, 1997, σσ. 18-19, Rodríguez-Pose, 2001, Cook, 2002, σσ. 3, 108).

Αυτό οδηγεί τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε τομείς παραγωγής προϊόντων έντασης γνώσης και καινοτομίας στη γεωγραφική συγκέντρωση και τη δημιουργία περιφερειακών ή τοπικών ομαδοποιήσεων (clusters). Η λειτουργία τους ενισχύεται και από την παρουσία υψηλά ει-

δικευμένου επιστημονικού δυναμικού, που σε πολλές περιπτώσεις συνδυάζεται με την παρουσία στην περιοχή πανεπιστημίων ή ερευνητικών κέντρων, αλλά και από τον τρόπο λειτουργίας του συνόλου των τοπικών θεσμών που δρουν υποστηρικτικά προς την επιχειρηματικότητα και την παραγωγή καινοτομιών. Στις περιπτώσεις αυτές, συχνό είναι το φαινόμενο της δημιουργίας νέων εξειδικευμένων επιχειρήσεων (spin-offs), οι οποίες δημιουργούνται από υψηλά ειδικευμένο προσωπικό που προέρχεται από υπάρχουσες επιχειρήσεις ή από τον ακαδημαϊκό και ερευνητικό χώρο (Storper, 1997, σσ. 157-158, Rodríguez-Pose, 2001, Berg κ.ά., 2001).

Με τη διαδικασία που περιγράφηκε παραπάνω σε αδρές γραμμές, φαίνεται ότι ο χώρος λειτουργεί ως βασική παράμετρος για την παραγωγή της καινοτομίας και γενικότερα για την τεχνολογική μεταβολή. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι οι έντονες χωρικά προσδιορισμένες σχέσεις αλληλεξάρτησης που παίρνουν τη μορφή των υλικών εισροών-εκροών (τύπου Leontief) αλλά και τη μορφή των «μη εμπορεύσιμων αλληλεξαρτήσεων» («un-traded interdependencies»), δηλαδή άυλων σχέσεων εισροών-εκροών. Ως τέτοιες θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι πολυποίκιλες σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ των επιχειρήσεων, μεταξύ των εργαζομένων και των διευθυντών των επιχειρήσεων, μεταξύ των τοπικών θεσμών και των επιχειρήσεων, και δεν βασίζονται τόσο στην αγοράία τους τιμή, όσο σε στοιχεία όπως είναι η εμπιστοσύνη, η αφοσίωση, η τήρηση κοινών κανόνων συμπεριφοράς και νοοτροπίας, και που είναι, σε τελευταία ανάλυση, «ενσωματωμένα» στον πολιτισμό (υπό την ευρεία έννοια του όρου) της τοπικής κοινωνίας (Storper, 1997, σσ. 5, 18-19).

2.4 Το «κοινωνικό κεφάλαιο» και ο ρόλος των πολιτιστικών παραγόντων

Το τελευταίο αυτό στοιχείο, ο ρόλος δηλαδή της κοινωνίας, υπογραμμίζεται ιδιαίτερα από την προσέγγιση του κοινωνικού κεφαλαίου (social capital), η οποία ενσωματώνεται στη θεωρία της Νέας Περιφερειακότητας (Cook και Morgan, 1998, Cook, 2002). Η βασική ιδέα ότι το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ο κύριος παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας, προβλήθηκε από τον Putnam σε σχετική μελέτη που διερευνούσε τις αιτίες της διαφορετικής ανάπτυξης των ιταλικών περιφερειών (Putnam, 1993) και ιδιαίτερα των περιφερειών της «Τρίτης Ιταλίας» και του Ιταλικού Νότου. Σύμφωνα με τον ίδιο, η οικονομική ανάπτυξη οφείλεται όχι στα πιθανά οικονομικά πλεονεκτήματα των περιφερειών, αλλά στην ύπαρξη ή όχι «κοινωνικού κεφαλαίου» το οποίο, «κατ' αναλογία με το φυσικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο, αναφέρεται σε στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης, όπως τα δίκτυα, τα πρότυπα (norms) και η κοινωνική

εμπιστοσύνη, π
βαίο όφελος» (
τών (civics) προ
(Putnam, 1993,
πάλι, εμπειριέχ
κών που οδηγού

Η θεωρία
στοιχείο της θ
ομικών και εξ
γκεκριμένα, ό
βασική πηγή κ
δηλαδή η ύπα
συμβάσεων σ
λόγω ακριβώ
νωνικου κεφα
και η «καλή»
στοσύνης. Ακ
εξειδίκευσης,
στοιχεία όστι
νοια των δικτ

Η θεωρία
από οικονομο
ξης (new grow
βλητή στις σ
ερμηγείας τω
(Fine, 2001, σ
λαίου» παρο
κοινωνική θεο
1998, σ. 1), ε
Διεθνούς Τρό
μακα.⁶ Θεωρ
νευτικός παρ
κών). Έχει μ
γκεκριμένες τ
σεων» σε εθν

Το κοινων
τη θεωρία τη
κάθαρο εννο
νωνικό κεφα

6. Αναλυτικ

εμπιστοσύνη, που προάγουν το συντονισμό και τη συνεργασία προς αμοιβαίο όφελος» (Putnam, 1993, σ. 167). Οι σχέσεις της κοινωνίας των πολιτών (civics) προδιαγράφουν την οικονομική ανάπτυξη και όχι το αντίθετο (Putnam, 1993, σ. 157). Η περιφέρεια αναδεικνύεται σε κεντρικό στοιχείο πάλι, εμπεριέχοντας αυτή τη φορά ένα σύνολο κοινωνικών χαρακτηριστικών που οδηγούν σε διαφοροποίηση.

Η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου είναι απαραίτητο συστατικό στοιχείο της θεωρίας της Νέας Περιφερειακότητας αλλά και των νεο-θεσμικών και εξελικτικών οικονομικών θεωριών στις οποίες βασίζεται. Συγκεκριμένα, όπως επισημάνθηκε στη θεωρία του κόστους συναλλαγών, η βασική πηγή κόστους είναι η ύπαρξη της «καιροσκοπικής» συμπεριφοράς, δηλαδή η ύπαρξη χαμηλών επιπέδων εμπιστοσύνης. Οι ατελείς μορφές συμβάσεων ουσιαστικά εμφανίζονται ως πρόβλημα κόστους συναλλαγών λόγω ακριβώς της απουσίας εμπιστοσύνης ή του χαμηλού επιπέδου κοινωνικού κεφαλαίου. Η μεταφορά εξάλλου της «άρρητης» γνώσης αλλά και η «καλή» λειτουργία των θεσμών προϋποθέτει έναν υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης. Ακόμα και για τη λειτουργία του υποδείγματος της ευέλικτης εξειδίκευσης, η εμπιστοσύνη και το κοινωνικό κεφάλαιο είναι απαραίτητα στοιχεία ώστε να καλυφθούν «τα χάσματα που προκύπτουν από την έννοια των δικτύων [των επιχειρήσεων]» (Δεδουσόπουλος, 2002, σ. 238).

Η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου έτυχε σημαντικής αποδοχής και από οικονομολόγους που ασχολούνται με τα νέα οικονομικά της ανάπτυξης (new growth theory), καθώς έχει τη δυνατότητα να εισαχθεί ως μεταβλητή στις συναρτήσεις παλινδρόμησης και να θεωρηθεί ως μέρος της ερμηνείας των διαφορετικών ρυθμών ανάπτυξης των χωρών και περιοχών (Fine, 2001, σ. 117). Δεν είναι τυχαίο ότι η θεωρία του «κοινωνικού κεφαλαίου» παρουσιάζεται από ορισμένους ως ο «κρίκος που έλειπε» από την κοινωνική θεωρία για την ερμηνεία της οικονομικής ανάπτυξης (Grootaert, 1998, σ. 1), ενώ αποτελεί μια από τις κεντρικές επιλογές πολιτικής της Διεθνούς Τράπεζας για την αντιμετώπιση της φτώχειας σε παγκόσμια κλίμακα.⁶ Θεωρείται δηλαδή ότι το κοινωνικό κεφάλαιο είναι κεντρικός ερμηνευτικός παράγοντας της επίδοσης των οικονομιών (εθνικών ή περιφερειακών). Έχει μάλιστα σαφείς χωρικές διαστάσεις καθώς αναφέρεται σε συγκεκριμένες τοπικότητες ή «στην περίπτωση των μη χωρικών του διαστάσεων» σε εθνικές ή θρησκευτικές κοινότητες (Cook, 2002, σ. 11).

Το κοινωνικό κεφάλαιο όμως, παρά την εύκολη ενσωμάτωσή του από τη θεωρία της Νέας Περιφερειακότητας, δεν φαίνεται το ίδιο να έχει ξεκάθαρο εννοιολογικό περιεχόμενο. Όπως τονίζει ο Portes (2000), το κοινωνικό κεφάλαιο εμφανίζεται κατά βάση με δύο έννοιες: (α) ως ιδιότητα

6. Αναλυτικότερα, βλ. <http://www.worldbank.org/poverty/scapital>.

των ατόμων και (β) ως συλλογική ιδιότητα. Η πρώτη προέρχεται από το έργο των Bourdieu και Coleman, ενώ η δεύτερη από τον Putnam. Η δεύτερη αυτή εκδοχή του είναι που έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής και σε άλλους χώρους των κοινωνικών επιστημών εκτός της πολιτικής θεωρίας, καθώς είχε τη δυνατότητα να αποδώσει συγκεκριμένες ιδιότητες σε ευρύτερα σύνολα (πόλεις, περιφέρειες, χώρες). Ενώ όμως η πρώτη εκδοχή συνέδεε την ατομική επίδοση και επιτυχία (κυρίως τη σχολική) στην ένταξη των ατόμων σε συγκεκριμένα κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης (κυρίως οικογενειακής προέλευσης) πολιτιστικά ή ταξικά προσδιορισμένα, η δεύτερη αποδίδει την επιτυχή λειτουργία των θεσμών και την οικονομική ανάπτυξη στην ύπαρξη «αποθεμάτων» κοινωνικών δικτύων αλληλεγγύης και εμπιστοσύνης. Καθώς όμως η βασική πρόταση μοιάζει αυταπόδεικτη («οι περιοχές που έχουν υψηλό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου έχουν καλύτερες επιδόσεις στη λειτουργία των θεσμών και υψηλότερα επίπεδα ευημερίας»), το επιχείρημα μοιάζει να πάσχει από «κυκλικότητα», αφού «όπως είναι φανερό [το κοινωνικό κεφάλαιο] δεν μπορεί να μετράται από τις συνέπειές του» (Portes, 2000, σσ. 3-4).

Ο τρόπος μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου γενικά φαίνεται ότι είναι ένα ανοικτό ζήτημα, καθώς συνήθως στις μετρήσεις περιλαμβάνονται «οριζόντιες» κοινωνικές οργανώσεις, χωρίς να είναι εμφανής η διαφορετική σημασία τους και χωρίς να εξετάζονται στο διαφορετικό κοινωνικό, πολιτιστικό και αξιακό τους πλαίσιο, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολες οι συγκρίσεις μεταξύ χωρών.

Το ζήτημα της μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου όμως ανέδειξε και μια άλλη σημαντική πλευρά ιδιαίτερης σημασίας για τα θέματα της ανάπτυξης. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ben Fine, στο βαθμό που το κοινωνικό κεφάλαιο είναι κεφάλαιο και δεν χρησιμοποιείται ως μεταφορική έννοια, τα προβλήματα μέτρησής του στην ουσία θα τείνουν να αναπαράγουν την περιφημη αντιπαράθεση της δεκαετίας του '60 μεταξύ των οικονομολόγων των δύο Cambridge (της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ) για τη μετρησιμότητα του κεφαλαίου στο πλαίσιο της νεοκλασικής θεωρίας της ανάπτυξης (Fine, 2001, σσ. 175-186).

Γενικά, η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου φαίνεται να συνδέεται με τρεις βασικές κατηγορίες προβλημάτων: (α) την ποικιλομορφία ορισμών, (β) τη χρήση του για την ανάλυση κάθε μορφής κοινωνικών προβλημάτων (από την αστική και αγροτική ανάπτυξη έως τα θέματα υγείας και μόρφωσης, και τα ζητήματα δημοκρατίας και διακυβέρνησης) και (γ) τα προβλήματα μέτρησης (Schuller κ.ά., 2001, σσ. 24-31).

Παρά τα εννοιολογικά του προβλήματα, το κοινωνικό κεφάλαιο αλλά και γενικότερα οι διάφορες πολιτιστικές ερμηνείες της ανάπτυξης κρατών και περιφερειών τείνουν την τελευταία δεκαετία να επικρατήσουν και σε

άλλα πεδία των κ (Huntington, 199 ton, 2000). Πάντο νομικής γεωγραφ νικό κεφάλαιο, έ γεωγράφων χωρι

3. Περιφέρειαι

Ένα από τα κεν είναι αν υπάρχε τρόπου και του να συμβεί. Η θε μαρξιστικής προ οποιού προσπαθ σμού στο τελευτ θεωρία που εντό νομικής σχολής μπορούν να δοθ αντιμετώπιση τα «ανάγνωση».

3.1 Χωρικός αν

Από τα προηγο ρειακότητας πα ρακτηρίζεται α υπανάπτυξης κα τόπιτες μάλιστα φαίνονται στα π μηχανισμός ή δ αντίθετα, πιθαν

Στον κόσμο τ σεων κλίμακας φθίνουσες αποδ σε κάποιο απώ μια τέτοια οικο

7. Ενδεικτικό α αφιερωμένο σε αι

άλλα πεδία των κοινωνικών επιστημών πλην της οικονομικής γεωγραφίας (Huntington, 1996, Fukuyama, 1996, Landes, 1998, Harrison και Huntington, 2000). Πάντως, η λεγόμενη «πολιτιστική στροφή» στο χώρο της οικονομικής γεωγραφίας, μέρος της οποίας είναι και η συζήτηση για το κοινωνικό κεφάλαιο, έχει πρόσφατα ανοίξει μια έντονη συζήτηση μεταξύ των γεωγράφων χωρίς σαφή προς το παρόν κατάληξη.⁷

3. Περιφερειακές ανισότητες και χωρική ανταγωνιστικότητα

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα όλων των θεωριών χωρικής ανάπτυξης είναι αν υπάρχει προοπτική άμβλυνσης των χωρικών ανισοτήτων, του τρόπου και του χρονικού ορίζοντα που πιθανολογείται ότι αυτό μπορεί να συμβεί. Η θεωρία της νέας περιφερειακότητας, ξεκινώντας από ένα μαρξιστικής προέλευσης πλαίσιο με τη θεωρία της ρύθμισης, μέσω του οποίου προσπαθεί να ερμηνεύσει τις ευρύτερες μεταβολές του καπιταλισμού στο τελευταίο τέταρτο του προηγούμενου αιώνα, καταλήγει ως μια θεωρία που εντάσσεται στο πλαίσιο της νεο-θεσμικής ή εξελικτικής οικονομικής σχολής. Έχει ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε ποιες απαντήσεις μπορούν να δοθούν στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας για την εξέλιξη και αντιμετώπιση των χωρικών ανισοτήτων επιχειρώντας μια συνολική της «ανάγνωση».

3.1 Χωρικός ανταγωνισμός και περιφερειακές ανισότητες

Από τα προηγούμενα είναι φανερό ότι από τη θεωρία της Νέας Περιφερειακότητας παράγεται ένας ακραία άνισα αναπτυγμένος κόσμος, που χαρακτηρίζεται από νησίδες υψηλής ανάπτυξης σε μια μεγάλη θάλασσα υπανάπτυξης και οικονομικής και κοινωνικής οπισθοδρόμησης. Οι δυνατότητες μάλιστα αναστροφής των τάσεων προς μια χωρική σύγκλιση δεν φαίνονται στα πλαίσια της θεωρίας. Δεν υπάρχει δηλαδή κανένας σαφής μηχανισμός ή διαδικασία άμβλυνσης των τάσεων απόκλισης, οι οποίες, αντίθετα, πιθανόν είναι να έχουν επιταχυνόμενο ρυθμό.

Στον κόσμο της οικονομίας της γνώσης και των αυξανόμενων αποδόσεων κλίμακας δεν λειτουργεί πλέον το συγκριτικό πλεονέκτημα και οι φθίνουσες αποδόσεις που, υπό τις νεοκλασικές προϋποθέσεις, οδηγούν σε κάποιο απώτερο μέλλον σε ισορροπία. Η έννοια της ισορροπίας σε μια τέτοια οικονομία αντικαθίσταται από πολλαπλές πιθανές μη αριστο-

7. Ενδεικτικό είναι το τεύχος 33-2 του 2001 του περιοδικού *Antipode*, που είναι αφιερωμένο σε αυτή τη συζήτηση.

ποημένες ισορροπίες (sub-optimized equilibria). Το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα κάποιων περιφερειών, οι οποίες από εύνοια της τύχης ή της «ιστορίας» ήδη το κατέχουν ενσωματωμένο στις κοινωνικές τους σχέσεις, έχει την ιδιότητα να ανακατασκευάζεται διαρκώς. Οι «επιτυχημένες περιοχές» είναι πρακτικά σαν «κινούμενος στόχος» σε διαρκή προς τα εμπρός κίνηση, μεταφέροντας τις πιο τυποποιημένες και χαμηλά αμειβόμενες οικονομικές δραστηριότητες στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες (Storper, 1997, σσ. 265-266).

Στην περίπτωση μάλιστα που η «επιτυχία» βασίζεται αποκλειστικά ή κυρίως στο ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου, οι προοπτικές φαίνονται εξαιρετικά δυσόιωνες για τις λιγότερο ευνοημένες περιοχές που δεν το «κατέχουν» σε ικανοποιητική ποσότητα και ποιότητα. Το κοινωνικό κεφάλαιο έχει ένα «σωρευτικό» χαρακτήρα και τείνει προς δύο διακριτές καταστάσεις «ισορροπίας»: οι περιφέρειες είτε θα εισέλθουν σε ένα «ενάρετο» κύκλο ανάπτυξης και ευημερίας, είτε θα καταλήξουν στο «φαύλο» κύκλο της υπανάπτυξης, της διαφθοράς και της μιζέριας (Putnam, 1993, σ. 177).

Εξάλλου, ο Putnam θεωρεί ότι το είδος των κοινωνικών σχέσεων και συμπεριφορών που είναι «θετικό κοινωνικό κεφάλαιο» χρειάζεται μάλλον εκατοντάδες χρόνια για να «συσσωρευτεί». Η μόνη περίπτωση να ανατραπεί για κάποιες από τις «επιτυχημένες περιοχές» η διαδικασία αυτή, είναι να οδηγηθούν στην κατάσταση ενός τεχνολογικού εγκλωβισμού (technological lock-in), καθώς απρόβλεπτα, μεταλλακτικά φαινόμενα μπορεί να τις οδηγήσουν στην οικονομική υπανάπτυξη, ενώ κάποιες άλλες περιφέρειες μπορεί να ευνοηθούν.

Καθώς όμως η παγκοσμιοποίηση αλλά και οι οικονομικές και πολιτικές ολοκληρώσεις, όπως αυτή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εξελίσσονται, και οι αμοδιότητες και οι εξουσίες του κεντρικού κράτους μειώνονται, φαίνεται να αναδεικνύονται, η περιφέρεια αλλά και οι επιμέρους τοπικότητες, ως σημαντικά στοιχεία της συγκρότησης των παραγωγικών συστημάτων και της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης γενικότερα. Ενώ η κίνηση του κεφαλαίου γίνεται όλο και περισσότερο ελεύθερη και τα κράτη χάνουν εξ ανάγκης, ή οικειοθελώς περιορίζουν τους ρυθμιστικούς τους μηχανισμούς, οι περιφέρειες και οι πόλεις, ορισμένες φορές, μοιάζουν να ανταγωνίζονται για την απόκτηση περισσότερων πλεονεκτημάτων. Στα πλαίσια μιας οικονομίας αυξανόμενων αποδόσεων κλίμακας όπου δεν υπάρχει πλέον το ρικαρδιανό συγκριτικό πλεονέκτημα (Ricardo, 2002, σσ. 129-148), καθώς έχει αντικατασταθεί από το ανταγωνιστικό (απόλυτο) πλεονέκτημα (Porter, 1998, σσ. 11-21), ο χωρικός αυτός ανταγωνισμός φαίνεται να έχει ιδιαίτερα σκληρές συνέπειες για τις περιφέρειες ή πόλεις που θα είναι «χαμένες», καθώς, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της οικονομικής των δικτύων, τα μερίδια αγοράς του «νικητή» είναι ιδιαίτερα

σημαντικά. Η ανάπτυξη σε ο κλίμακας είναι

Ποιο είναι ε Μπορεί να σχεδ χιστον να αμβλ τώπιση αυτού τ βελτίωση της χ

Προς την κατε πολιτικές, με γν «περιφέρειας τ στρατηγικών εί

Ποιο είναι ό ανταπόδεικτη κ κών είναι η ενί διορισμός της ντομη συζήτηστ κότητας, η οποί στα πλαίσια τω

3.2 Χωρικές α κοινωνικο

Η ανταγωνιστι τηση στον ευρω νων πολιτικής τ της Ευρωπαϊκή που απευθύνετ έννοια της αντ τροπής των Ευ Απασχόληση: Ο στον 21ο αιώνο

8. Μια άλλη «ανταγωνιστικό» μια ανάλυση της προτάσεις στρατ του «διαμαντιού» ων όσο και των κ υπογραμμίζει ιδι 9. Το κείμενο

σημαντικά. Ή, διατυπωμένο σε όρους οικονομικής ανάπτυξης, οι ρυθμοί ανάπτυξης σε οικονομίες που χαρακτηρίζονται από αύξουσες αποδόσεις κλίμακας είναι αποκλίνοντες.

Ποιο είναι επομένως το μέλλον των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών; Μπορεί να σχεδιαστεί κάποιου τύπου πολιτική για να ανατρέψει ή τουλάχιστον να αμβλύνει τις τάσεις που διαφαίνονται; Η απάντηση στην αντιμετώπιση αυτού του γενικευμένου χωρικού ανταγωνισμού μοιάζει να είναι η βελτίωση της χωρικής (περιφερειακής ή αστικής) ανταγωνιστικότητας. Προς την κατεύθυνση αυτή έχουν διατυπωθεί διάφορες στρατηγικές και πολιτικές, με γνωστότερη τη στρατηγική της «ευφυούς περιφέρειας» ή της «περιφέρειας της μάθησης» (Morgan, 1997).⁸ Κεντρικός άξονας όλων των στρατηγικών είναι η ενίσχυση της χωρικής ανταγωνιστικότητας.

Ποιο είναι όμως το περιεχόμενο της έννοιας αυτής που μοιάζει να έχει ανταπόδεικτη ισχύ; Αν ο τελικός στόχος όλων των αναπτυξιακών πολιτικών είναι η ενίσχυσή της, ο κατά το δυνατό ακριβής εννοιολογικός προσδιορισμός της αποκτά κρίσιμη σημασία. Στη συνέχεια ακολουθεί μια σύντομη συζήτηση για το περιεχόμενο της έννοιας της χωρικής ανταγωνιστικότητας, η οποία συμπληρώνεται με τα μέτρα πολιτικής που προτείνονται στα πλαίσια των στρατηγικών για τη βελτίωσή της.

3.2 Χωρικές ανισότητες, χωρική ανταγωνιστικότητα και ο ρόλος του κοινωνικού κεφαλαίου

Η ανταγωνιστικότητα είναι μια έννοια που εισάγεται στη δημόσια συζήτηση στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τη δεκαετία του '90, κυρίως μέσω κειμένων πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σε αναφορά με την προοπτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα κράτη-μέλη της. Ίσως το πρώτο κείμενο που απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινό και στηρίζει την ανάλυσή του στην έννοια της ανταγωνιστικότητας, είναι το γνωστό Λευκό Βιβλίο της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων *Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση: Οι προκλήσεις και η αντιμετώπισή τους για τη μετάβαση στον 21ο αιώνα* (ΕΕΚ, 1993).⁹ Παρ' όλο που δεν υπάρχει κάποιος σαφής

8. Μια άλλη ιδιαίτερα προβεβλημένη στρατηγική είναι αυτή του λεγόμενου «ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος» (Porter, 1998). Η στρατηγική αυτή ξεκινά από μια ανάλυση της ανταγωνιστικότητας κυρίως των επιχειρήσεων και επεκτείνεται με προτάσεις στρατηγικής σε επίπεδο κρατών και περιφερειών, με βάση την ανάλυση του «διαμαντιού» που σχηματίζουν οι παράγοντες επιτυχίας τόσο των επιχειρήσεων όσο και των κρατών και επιμέρους περιοχών. Για τα κράτη και τις περιφέρειες υπογραμμίζει ιδιαίτερα τη σημασία των clusters (Porter, 1998, σσ. 63-175).

9. Το κείμενο ουσιαστικά θέτει την ατζέντα των πολιτικών της Ευρωπαϊκής

και ρητός ορισμός της έννοιας της ανταγωνιστικότητας, στο προοίμιο του κειμένου αναφέρεται ότι βασικός στόχος είναι η δυνατότητα των ευρωπαϊκών οικονομιών να αντιμετωπίζουν το διεθνή ανταγωνισμό με ταυτόχρονη δημιουργία θέσεων απασχόλησης. Σε μεταγενέστερα κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, 1999, σ. 32, European Commission, 2001, σ. 37) υπάρχει ρητός και σαφέστερος ορισμός της έννοιας. Στην πραγματικότητα πρόκειται για επανάληψη του ορισμού που υιοθετήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '80 στις ΗΠΑ¹⁰ και θεωρεί την ανταγωνιστικότητα ως: την ικανότητα μιας περιοχής ή χώρας να παράγει αγαθά και υπηρεσίες που αντιμετωπίζουν με επιτυχία τις διεθνείς αγορές, ενώ παράλληλα εξασφαλίζουν υψηλά επίπεδα απασχόλησης και σταθερά αυξανόμενο επίπεδο διαβίωσης στους πολίτες τους (Tyson, 1992, σ. 1).

Η θέση αυτή περί εθνικής ανταγωνιστικότητας δεν είναι χωρίς αντίλογο. Ο Krugman (1996, 2000) εκπροσωπεί με το σαφέστερο και εντονότερο τρόπο μια διαφορετική προσέγγιση που υποστηρίζει ότι ο ανταγωνισμός των κρατών δεν υφίσταται ως έννοια. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει, «οι χώρες δεν κλείνουν όπως οι επιχειρήσεις» (Krugman, 2000, σ. 45). Οι χώρες έχουν αμοιβαίο συμφέρον από το διεθνές εμπόριο. Οι βασικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της ευημερίας τους είναι στην πραγματικότητα εσωτερικοί και κυρίως εξαρτώνται από την αύξηση της παραγωγικότητας και όχι από τις εξαγωγές ή τις εισαγωγές τους. Η βάση του διεθνούς εμπορίου είναι το συγκριτικό πλεονέκτημα των χωρών. Στο βαθμό, λοιπόν, που υφίσταται η λειτουργία του συγκριτικού πλεονεκτήματος στο διεθνές εμπόριο, όλες οι χώρες έχουν να ωφεληθούν από το διεθνές εμπόριο και, ακόμα και η χώρα που βρίσκεται στη δυσμενέστερη θέση, θα μπορεί πάντα να παράγει κάποια προϊόντα στα οποία έχει συγκριτικό πλεονέκτημα.

Όσο βάσιμο όμως μοιάζει το επιχείρημα του συγκριτικού πλεονεκτήματος για την περίπτωση των κρατών, όταν τίθεται το ζήτημα των χωρι-

Ενωσης, που πρακτικά ισχύουν μέχρι σήμερα. Μεταξύ αυτών είναι το ζήτημα της μακροοικονομικής σταθερότητας, της ανάγκης περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής από τις κυβερνήσεις (λιτότητα), της ανάγκης απελευθέρωσης των αγορών διεθνώς (δημιουργία Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου), της ενίσχυσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της δημιουργίας των διευρωπαϊκών δικτύων, της ανάγκης ευελιξίας στην αγορά εργασίας, της ενίσχυσης των επενδύσεων για την E&TA και της προσπάθειας για μετακίνηση προς μια οικονομία της γνώσης.

10. Όπως αναφέρει η Tyson (1992, 1), ο ορισμός αυτός της ανταγωνιστικότητας εισάγεται για πρώτη φορά το 1983 σε μια έκθεση επιτροπής εμπειρογνομώνων που είχε συστήσει ο Πρόεδρος των ΗΠΑ Ronald Reagan για να αντιμετωπίσει το θεωρούμενο πρόβλημα «εθνικής ανταγωνιστικότητας». Ο ορισμός αυτός φαίνεται ότι δεν ήταν χωρίς αντιπαραθέσεις, όπως αναφέρει ο Porter που συμμετείχε στην επιτροπή (Porter, 1998, σ. xxii).

κών ανισοτήτων Ricardo (2002, σ. 272-275 και Ricardo, 1998, σ. 19) πει το αρχικό διαμεσολαβηθέν νομισματικό ανταγωνισμό ότι επικρατεί αυτή, η δημοσιονομική Ένωση στις χώρες και

Μοιάζει λανθάνεται η θέση λειτουργεί το κάθε περιφέρεια διεθνές σύστημα συγκριτικού ανταγωνισμού αρκετά πιο π

Από την πλευρά σας αναζητούμε μάθησης και του χώρου με βασιίζεται στην νιστικών "πρωθώς και] στην νομική έννοια και άλλων των κών σχέσεων κάποιου γεωγραφίας που φέρει τοπικές διου

Όμως η παρουσίαση στα κύρια ανταγωνιστικά

11. Πρόκειται για διαπεριφερειακό ανταγωνισμό (Ricardo, 1998, σ. 19) πει το αρχικό διαμεσολαβηθέν νομισματικό ανταγωνισμό ότι επικρατεί αυτή, η δημοσιονομική Ένωση στις χώρες και

κών ανισοτήτων εντός των χωρών, το πρόβλημα μετασχηματίζεται. Ο Ricardo (2002, σσ. 129-148) χρησιμοποιεί το υπόδειγμα του συγκριτικού πλεονεκτήματος μόνο για το διεθνές εμπόριο, δεδομένου ότι για να μετατραπεί το αρχικό απόλυτο πλεονέκτημα σε συγκριτικό είναι απαραίτητο να διαμεσολαβηθεί από την ανταλλαγή συναλλάγματος, δηλαδή διαφορετικών νομισμάτων (Shaikh, 1980). Στην περίπτωση, λοιπόν, των διαπεριφερειακών ανταλλαγών που γίνονται με βάση το εθνικό νόμισμα, φαίνεται ότι επικρατεί το απόλυτο ή ανταγωνιστικό πλεονέκτημα.¹¹ Από τη σκοπιά αυτή, η δημιουργία της ζώνης του ενιαίου νομίσματος (ΕΥΡΩ) στην Ευρωπαϊκή Ένωση καταργεί τη λειτουργία του συγκριτικού πλεονεκτήματος στις χώρες και στις περιφέρειες των χωρών που συμμετέχουν σε αυτή.

Μοιάζει λοιπόν, τουλάχιστον σε διαπεριφερειακό επίπεδο, να δικαιώνεται η θέση του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος. Στο βαθμό όμως που λειτουργεί το συγκριτικό πλεονέκτημα στις διεθνείς σχέσεις, τότε, επειδή κάθε περιφέρεια εν τέλει εντάσσεται, μέσω της χώρας που ανήκει, και στο διεθνές σύστημα ανταλλαγών, επηρεάζεται και από τη λειτουργία του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Από τη σκοπιά αυτή, η κατάσταση γίνεται αρκετά πιο πολύπλοκη.

Από την πλευρά της θεωρίας της Νέας Περιφερειακότητας, οι απαντήσεις αναζητούνται κυρίως με βάση την προσέγγιση της οικονομίας της μάθησης και του κοινωνικού κεφαλαίου. Όπως υποστηρίζεται, η σχέση του χώρου με την οικονομία και γενικότερα η χωρική ανταγωνιστικότητα βασίζεται στο γεγονός ότι ο χώρος παίζει ρόλο στην παροχή «ανταγωνιστικών “περιβαλλοντικών” εργαλείων στις ατομικές επιχειρήσεις [καθώς και] στη συσσώρευση γνώσης». Επιπλέον υποστηρίζεται ότι η «οικονομική έννοια του “χώρου” είναι ταυτόχρονα» (α) ένα σύστημα υλικών και άυλων τοπικών εξωτερικοτήτων, (β) ένα σύστημα κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων «που κατασκευάζουν το σχεσιακό ή κοινωνικό κεφάλαιο κάποιου γεωγραφικού χώρου» και (γ) ένα σύστημα τοπικής διακυβέρνησης που φέρνει σε επαφή «ένα σύνολο από ιδιώτες και ένα σύστημα από τοπικές διοικήσεις» (Camagni, 2002, σσ. 2.396-2.397).

Όμως η προσέγγιση αυτή δεν φαίνεται να δίνει ικανοποιητική απάντηση στα κύρια ζητήματα που εγείρονται όταν επιχειρείται η σύνδεση της ανταγωνιστικότητας με το χώρο και ειδικότερα στα ζητήματα:

11. Πρέπει να επισημανθεί ότι και οι Krugman και Obstfeld θεωρούν ότι στο διαπεριφερειακό εμπόριο επικρατεί το απόλυτο πλεονέκτημα (Krugman, 1995, σσ. 272-275 και Κεφ. 8). Για το ίδιο ζήτημα ο Mark Blaug επισημαίνει ότι, σύμφωνα με τον Ricardo, σε εθνικό επίπεδο το εμπόριο διεξάγεται με βάση το απόλυτο και όχι το συγκριτικό πλεονέκτημα που λειτουργεί μόνο στις διεθνείς εμπορικές ανταλλαγές (Blaug, 1997, σ. 120)

1. Του τρόπου μετάβασης από μια κατεξοχήν μικρο-οικονομική έννοια σε μια έννοια που περιλαμβάνει τελικά ολόκληρη την κοινωνία. Ο ανταγωνισμός (και κατά συνέπεια η ανταγωνιστικότητα) πραγματοποιείται στις αγορές στη βάση συγκεκριμένων προϊόντων. Η απόσταση ανάμεσα στον τρόπο που γίνεται η διαπραγμάτευση των προϊόντων και στον τρόπο που σχετίζονται οι κοινωνίες είναι πολύ μεγάλη.
2. Του τρόπου «κατασκευής» της «συλλογικότητας» που ενεργεί για λογαριασμό της τοπικής κοινωνίας και της νομιμοποιητικής της βάσης, δηλαδή το ζήτημα της χωρικής «διακυβέρνησης» και των ζητημάτων που συνδέονται με αυτή (Γετίμης, 2000).
3. Του τρόπου με τον οποίο θα διανεμηθούν τα οφέλη εντός της επιχείρησης αλλά και γενικότερα στην τοπική κοινωνία, ώστε να εξασφαλιστούν «υψηλά επίπεδα απασχόλησης και σταθερά αυξανόμενο επίπεδο διαβίωσης». Είναι η αγορά αυτή που θα «αποφασίσει», ή υπάρχει ανάγκη ενεργοποίησης (και άλλων μηχανισμών, ειδικά στις λιγότερο αναπτυγμένες (και επομένως) μη ανταγωνιστικές περιοχές;

Πάντως, παρά τις αδυναμίες αυτές, με βάση αυτή την προσέγγιση της χωρικής ανταγωνιστικότητας, προκύπτουν και οι στρατηγικές και πολιτικές ενίσχυσής της, με κεντρικό στόχο την ενίσχυση της «μαθησιακής ικανότητας» της περιφέρειας. Έτσι, οι πολιτικές αυτές περιλαμβάνουν δράσεις για τη δημιουργία ή ενίσχυση της «θεσμικής ικανότητας» των περιφερειών, που έχει οδηγήσει στη δημιουργία «ενδιάμεσων» φορέων που θα «προωθούν» την καινοτομία, την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και την ενθάρρυνση της καινοτομικότητας των επιχειρηματιών, την ενίσχυση της εμπιστοσύνης μεταξύ των φορέων με την προώθηση θεσμών διαβούλευσης. Μια σειρά άλλων δράσεων απευθύνονται στην ενίσχυση των επιχειρηματικών δικτύων και clusters μικρομεσαίων επιχειρήσεων, καθώς και της προσπάθειας προώθησης των ξένων επενδύσεων στην περιοχή.

Η κρατική παρέμβαση στο πλαίσιο αυτών των πολιτικών μετασχηματίζεται, από την παροχή πόρων και την υλοποίηση συγκεκριμένων έργων για την ανάπτυξη των περιοχών, σε «εμπυχωτή» της ανάπτυξης. Ειδικότερα, οι αποκεντρωμένες περιφερειακές (αυτο-)διοικήσεις αλλά και άλλοι «ενδιάμεσοι φορείς» (αναπτυξιακές εταιρίες, εμπορικά-βιομηχανικά επιμελητήρια) προτείνεται να αναλάβουν σημαντικό ρόλο, κυρίως ως «υποκινητές» και «οργανωτές» της «συζήτησης» μεταξύ των δρώντων και ως κατασκευαστές του «νοήματος» (Morgan και Nauwelaers, 1999, σσ. 11-14). Η πολιτική αυτή στηρίζεται αλλά και στοχεύει ακριβώς στην αξιοποίηση και αναβάθμιση του κοινωνικού κεφαλαίου της περιοχής.

Αυτές οι προκλήσεις σημαντικής ανάπτυξης μεγάλου οργανισμού έχουν επίπτωση

Ειδικά στην τοπική δράση περιφερειακών Τεχνολογικών Κέντρων (1999) και σταδιακά περιφερειακή Καινοτομία σε επιμέρους διαστάσεις. ¹³

Η στρατηγική των περιφερειών, όμως, διαφέρει, είναι ότι τελικά ανεργίας και γειωμένων περιφερειών αποδέχονται κριτική, οι πολιτικές συμπληρωθούν σης (Morgan και διάφορες οδηγίες στην και τελικά όλη της δικτύωσης (Lovering, 1999).

Γενικότερα ενίσχυσης ή διασυνδεδεμένης ικανότητας ανάπτυξης, όπως ενίσχυση των αντιφατικό οι κοινωνικού κεφαλαίου

12. Αναλυτικές πολιτικές και χωρικής ανάπτυξης.

13. Χαρακτηριστική «ανταγωνιστικότητα», el_ec_pageitem30 ματικότητας, τη

Αυτές οι προτάσεις πολιτικής τείνουν την τελευταία δεκαετία να αποκτήσουν σημαντική θέση στις πολιτικές βιομηχανικής και περιφερειακής ανάπτυξης μεγάλων διεθνών οργανισμών όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, κυρίως όμως έχουν επίπτωση στις πολιτικές που εφαρμόζει η Ευρωπαϊκή Ένωση.¹²

Ειδικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι πολιτικές αυτές ξεκίνησαν ως πολιτικές δράσεις στα μέσα της δεκαετίας του '90, με την υλοποίηση Περιφερειακών Τεχνολογικών Σχεδίων (Morgan, 1997, Kafkalas και Kompinos, 1999) και σταδιακά συγκροτούν μια ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Περιφερειακή Καινοτομία (Morgan και Nauwelaers, 1999) που ενσωματώνεται σε επιμερους δράσεις στις καινούργιες γενιές των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης.¹³

Η στρατηγική αυτή της ενίσχυσης της καινοτομικότητας των περιφερειών, όμως, δεν είναι χωρίς αδυναμίες. Η κυριότερη ίσως αδυναμία της είναι ότι τελικά δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ανεργίας και γενικότερα της απασχόλησης, ειδικά στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες ή στις περιφέρειες που βοίσκονται σε παρακμή. Όπως αποδέχονται και ορισμένοι από τους πρωτεργάτες αυτών των στρατηγικών, οι πολιτικές ενίσχυσης της καινοτομίας «πρέπει να ενισχυθούν και συμπληρωθούν από περιφερειακές πολιτικές ενίσχυσης της απασχόλησης» (Morgan και Nauwelaers, 1999, σ. 18). Εξάλλου, όπως υπογράμμισαν και διάφορες κριτικές, ίσως η ενίσχυση της καινοτομικότητας, αντί να οδηγήσει στην αύξηση της απασχόλησης, να οδηγήσει στη μείωσή της, και τελικά όλη η στρατηγική αυτή να καταλήξει απλώς στην «επιδότηση της δικτύωσης» συγκεκριμένων ελιτίστικων επιχειρηματικών ομάδων (Lovering, 1999, σ. 387).

Γενικότερα, μάλιστα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στρατηγικές ενίσχυσης ή δημιουργίας καινοτόμων περιφερειών, στο βαθμό που η μαθησιακή ικανότητα και το αναπτυγμένο κοινωνικό κεφάλαιο είναι η βάση της ανάπτυξης, όπως υποστηρίζει η θεωρία, δεν είναι εύκολο να οδηγήσουν σε ενίσχυση των λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών. Μοιάζει, δηλαδή, αντιφατικό οι πολιτικές να απευθύνονται τελικά στην αξιοποίηση του κοινωνικού κεφαλαίου, τη στιγμή που η έλλειψή του θεωρείται το μεγαλύτερο

12. Αναλυτική παρουσίαση υπάρχει στο άρθρο της Έλενας Σεφερτζή, «Χωρικές πολιτικές καινοτομίας στην Ευρώπη: Νέες κατευθύνσεις και προγράμματα χωρικής ανάπτυξης», στον τόμο αυτό.

13. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στο 3ο ΚΠΣ είναι το πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα», του Υπουργείου Ανάπτυξης (http://www.antonistiktota.gr/el_ec_pageitem309.htm), και ειδικότερα οι άξονες για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, της επιχειρηματικής αριστείας και της καινοτομίας.

εμπόδιο για την ανάπτυξη των περιφερειών, ενώ η δημιουργία του, σύμφωνα με τη θεωρία, είναι μάλλον ζήτημα αιώνων παρά ετών.¹⁴

4. Συμπεράσματα

Την τελευταία δεκαετία, η οικονομική γεωγραφία αρχίζει να αποκτά σταδιακά κύρος στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η Νέα Περιφερειακότητα αποτελεί μια σημαντική θεωρητική προσέγγιση σε αυτό το επιστημονικό πεδίο. Η θεωρητική της συγκρότηση ξεκινά από ένα μαρξιστικό κατά βάση πλαίσιο της θεωρίας της ρύθμισης στη δεκαετία του '80, για να οριστικοποιηθεί ως μια εκδοχή κυρίως της εξελικτικής οικονομικής σχολής στα μέσα της δεκαετίας του '90.

Η κύρια συνεισφορά της μπορεί να θεωρηθεί η σύνδεση της οικονομίας με το χώρο, κυρίως μέσω της ανάδειξης της σημασίας των παραγωγικών ομαδοποιήσεων (clusters) και της θεωρίας για την ανάπτυξη της καινοτομίας. Βασικό χαρακτηριστικό της κατεύθυνσης είναι η ανάδειξη της περιφέρειας ως αναγκαίο συστατικό στοιχείο της σύγχρονης καπιταλιστικής ανάπτυξης, με την έννοια ενός τόπου στον οποίο παράγεται και πραγματοποιείται η ανάπτυξη. Η σημασία της εξάλλου και ως πολιτικού οργανισμού ενισχύεται από τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, στο πλαίσιο της οποίας το κράτος «διαβρώνεται» από υπερ-εθνικούς οργανισμούς, τα ρυθμιστικά του πλαίσια χαλαρώνουν και οι αρμοδιότητές του περιορίζονται.

Η Νέα Περιφερειακότητα μπορεί να ταξινομηθεί, σύμφωνα με τον κλασικό διαχωρισμό του Holland (1976), στις λεγόμενες θεωρίες περιφερειακής «ανισορροπίας», καθώς με βάση τις θεωρητικές της προϋποθέσεις (ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, χωρική ανταγωνιστικότητα, αύξουσες απόδοσεις κλίμακας, κοινωνικό κεφάλαιο) παράγεται ένας κόσμος με έντονες ανισότητες και ανισορροπίες, στον οποίο μάλιστα οι δυνατότητες σύγκλισης είναι εξαιρετικά περιορισμένες.

Βασικό συστατικό στοιχείο της θεωρίας αποτελούν οι λεγόμενοι «πολιτιστικοί παράγοντες», είτε με τη μορφή των «μη εμπορεύσιμων αλληλεξαρτήσεων», είτε με τη μορφή του σχεσιακού κεφαλαίου, είτε με τη μορφή της εμπιστοσύνης και του κοινωνικού κεφαλαίου. Το κόστος συναλλαγών –στη θεωρία του οποίου στηρίζεται εν μέρει– αλλά και τα δίκτυα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, καθώς επίσης και η «καλή» λειτουργία των

14. Ο Putnam, όπως είναι γνωστό, θεωρεί ότι η ανάπτυξη της Βόρειας Ιταλίας, σε αντίθεση με τη Νότια, οφείλεται στη «συσσώρευση» κοινωνικού κεφαλαίου που ανάγεται στο Μεσαίωνα και την Αναγέννηση (Putnam, 1993).

θεσμών και η παροχή προϋποθέτων της εμπιστοσύνης

Προς την κατεύθυνση της πολιτικής της Νέας Περιφερειακότητας και της καινοτομίας και «συζήτηση» μεταγενέστερα ανάλυση στο πλαίσιο της περιοχής

Πάντως, ως βιομηχανία μπορεί να απασχολήσει και άλλες. Από τη σκοπιά στρατηγική για τη

Οι κριτικές που ασκούνται θεωρητικών της πολιτιστικών παλαιότερο της οικονομίας της στρατηγική στο επίκεντρο είναι κοινωνικών επιστημών σημασία να παραμένει ο ίδιος καθώς και με συγκρούσεις και ακατάλληλο ερμηνεία τέτοιων

Παρ' όλο που η κατεύθυνση της Markusen ονομαστικά χαρακτηρίσει τη θεωρία των περιφερειακών σπουδών ότι προσφέρει ένα πλαίσιο για το διάλογο σχετικά με την άνιση χωρική ανάπτυξη, και κυρίως, παραμένουν

θεσμών και η παραγωγή και μετάδοση της μη κωδικοποιημένης γνώσης, προϋποθέτουν την ύπαρξη υψηλού «αποθέματος» κοινωνικού κεφαλαίου και εμπιστοσύνης.

Προς την κατεύθυνση αυτή ουσιαστικά στοχεύουν και οι προτάσεις πολιτικής της Νέας Περιφερειακότητας. Οι στρατηγικές ενίσχυσης της περιφερειακής καινοτομίας περνούν μέσα από την ενίσχυση της θεσμικής ικανότητας και «σπικνότητας» στις περιφέρειες, την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και την ενίσχυση της ικανότητας για διαβούλευση και «συζήτηση» μεταξύ των δρώντων στο τοπικό επίπεδο, και έχουν σε τελευταία ανάλυση στόχο την αξιοποίηση και ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου της περιοχής.

Πάντως, ως βασική αδυναμία των στρατηγικών ενίσχυσης της καινοτομίας μπορεί να θεωρηθεί η μη σύνδεσή τους με τα προβλήματα της απασχόλησης και της ανεργίας, ειδικά στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές. Από τη σκοπιά αυτή, είναι δύσκολο η στρατηγική αυτή να θεωρηθεί στρατηγική για την ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών.

Οι κριτικές που έχουν ασκηθεί στη θεωρία ξεκινούν ακριβώς από την κριτική των ασκούμενων πολιτικών που βασίζονται σε αυτή, αλλά και των θεωρητικών της προϋποθέσεων. Ειδικά η ανάδειξη στο προσκήνιο των πολιτιστικών παραγόντων έχει προκαλέσει μια σημαντική διαμάχη, στο πλαίσιο της οικονομικής γεωγραφίας, για τη σημασία της λεγόμενης «πολιτιστικής στροφής». Η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου εξάλλου είναι στο επίκεντρο έντονων συζητήσεων και διαμάχης σε όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών (Fine, 2001, Portes, 2000, Baron κ.ά., 2001). Έχει σημασία να παρατηρήσουμε ότι η θεωρητική ασάφεια και πολυσημία του όρου καθώς και η αδυναμία του να συμπεριλάβει θέματα που σχετίζονται με συγκρούσεις (κοινωνικών ομάδων και τάξεων) και ανισότητες, τον κάνει ακατάλληλο για μια θεωρία που στοχεύει ακριβώς στην ανάδειξη και ερμηνεία τέτοιων φαινομένων, είτε στην κοινωνία είτε στο χώρο.

Παρ' όλο που σε ορισμένες εκδοχές της και επιμέρους αναλύσεις της η κατεύθυνση της Νέας Περιφερειακότητας ταιριάζει με αυτό που η Ann Markusen ονομάζει «ασαφείς έννοιες και πενιχρές αποδείξεις», για να χαρακτηρίσει τη σύγχρονη κατάσταση στο χώρο των κριτικών περιφερειακών σπουδών (Markusen, 1999), δεν μπορούμε παρά να θεωρήσουμε ότι προσφέρει ένα σύνολο καινούργιων ιδεών που γονιμοποιούν δημιουργικά το διάλογο στο πλαίσιο της οικονομικής γεωγραφίας για τα ζητήματα άνισης χωρικής ανάπτυξης. Είναι φανερό όμως ότι τα θεωρητικά διλήμματα, και κυρίως οι πρακτικές προκλήσεις για απαντήσεις της πολιτικής, παραμένουν ανοικτά.

Βιβλιογραφία

- Aglietta M. (1979), *A theory of Capitalist Regulation: The US Experience*, NLB, London.
- Amin A. και Thrift N. (1994), «Living in the global», στο Amin A. και Thrift N. (επιμ.), *Globalization, institutions, and regional development in Europe*, Oxford University Press, Oxford, σσ. 1-22.
- Arthur W. B. (1988), «Competing technologies: an overview», στο Dossi κ.ά. (επιμ.), *Technical Change and Economic Theory*, Pinter Publishers, London and New York, σσ. 590-607.
- Arthur W. B. (1996), «Increasing Returns and the New World of Business», *Harvard Business Review*, Ιούλ.-Αύγ.
- Bagnasco A. (1992), «Ανάπτυξη βασισμένη στη μικρή βιομηχανία: Η περίπτωση της Τρίτης Ιταλίας», στο Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.) (1992), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική: Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, σσ. 258-264.
- Baron S., Field S. και Schuller T. (επιμ.) (2001), *Social Capital: Critical Perspectives*, Oxford University Press, Oxford.
- Berg L. van den, Braun E. και Winden W. van (2001), «Growth Clusters in European Cities: An Integral Approach», *Urban Studies*, τόμ. 38, No. 1, σσ. 185-205.
- Blaug M. (1997), *Economic Theory in Retrospect*, πέμπτη έκδοση, Cambridge University Press, Cambridge.
- Γετίμης Π. (2000), «Εναλλακτικές μορφές αστικής διακυβέρνησης στην Ευρώπη», στο Ανδρικοπούλου Ε., Κανκαλάς Γ. (επιμ.), *Ο νέος Ευρωπαϊκός Χώρος*, Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 468-486.
- Camagni R. (2002), «On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading?», *Urban Studies*, τόμ. 39, (13), σσ. 2.395-2.411.
- Chandler Jr D. A. (1990), *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*, The Belknap Press Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- Coase H. R. (1937), «The Nature of the Firm», *Economica*, τόμ. 4 (16), σσ. 386-405.
- Cook P. (2002), *Knowledge Economies. Clusters, learning and cooperative advantage*, London: Routledge.
- Cook P. και Morgan K. (1998), *The associational economy: firms, regions, and innovation*, Oxford Press. Oxford.

Garofoli G. (1
στο Χατζ
λιτική: Κ
Grootaert C. (1
itiative W
Δεδουσόπουλ
τερος, Tu
David P. A. (1
Economic
Dicken P. (20
boat?», T
σσ. 5-26.
Dossi G., Fre
Technical
and New
Επιτροπή των
γωνιστικ
για τη με
ρεσία Επ
Economides N
Competit
1, no. 1,
soft_Anti
Ernst D. και I
ing Econo
Paper No
European Cor
nomic Sit
ion, http
cial/repor
European Cor
ple and i
Office for
και στο Δ
cial/repor
Fine B. (2001)
Fujita M., Kr
regions, a
setts.

- Garofoli G. (1992), «Περιοχές διάχυτης εκβιομηχάνισης στη Λομβαρδία», στο Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.) (1992), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική: Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, σσ. 249-257.
- Grootaert C. (1998), «Social Capital: The Missing Link?» *Social Capital Initiative Working Paper, No. 3*, The World Bank.
- Δεδουσόπουλος Α. (2002), *Οι αναδιαρθρώσεις της παραγωγής*, τόμος δεύτερος, Τυπωθήτω, Αθήνα.
- David P. A. (1985), «Clio and the economics of QWERTY», *The American Economic Review*, τόμ. 75, σσ. 332-337.
- Dicken P. (2004), «Geographers and “globalization”: (yet) another missed boat?», *Transactions of the Institute of British Geographers*, τόμ. 29 (1), σσ. 5-26.
- Dossi G., Freeman C., Nelson R., Silverberg G., Soete L. (επιμ.) (1988), *Technical Change and Economic Theory*, Pinter Publishers, London and New York.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕΚ), (1993), *Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση: Οι προκλήσεις και η αντιμετώπισή τους για τη μετάβαση στον 21ο αιώνα*, Λευκό Βιβλίο, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Economides N. (2001), «The Microsoft Antitrust Case», *Journal of Industry, Competition and Trade: From Theory to Policy* (Αύγουστος 2001), τόμ. 1, no. 1, σσ. 7-39, και http://www.stern.nyu.edu/networks/Microsoft_Antitrust.final.pdf.
- Ernst D. και Lundvall B.-Å. (1997), «Information Technology in The Learning Economy – Challenges for Developing Countries», *DRUID Working Paper No. 97-12*, Danish Research Unit For Industrial Dynamics.
- European Commission (1999), *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of the Regions in the European Union*, http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docoffic/official/report_en.htm (πρόσβαση 24.9.2003).
- European Commission (2001), *Unity, solidarity, diversity for Europe, its people and its territory. Second report on economic and social cohesion*, Office for Official Publications of the European Union, Luxembourg, και στο Διαδίκτυο: http://www.inforegio.cec.eu.int/wbdoc/docoffic/official/report2/cotentpdf_en.htm.
- Fine B. (2001), *Social Capital versus Social Theory*, London: Routledge.
- Fujita M., Krugman P., Venables A. J. (1999), *The Spatial Economy: Cities, regions, and international trade*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

- Fukuyama F. (1996), *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Penguin, London.
- Harrison B. (1994), *Lean and Mean*, New York, The Guilford Press.
- Harrison E. L. και Huntington P. S. (επιμ.) (2000), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York.
- Huntington P. S. (1996), *The clash of civilizations and the remaking of world order*, New York : Simon & Schuster.
- Holland S. (1976), *Capital versus the regions*, London: MacMillan.
- Kafkalas G. και Komninou N. (1999), «The Innovative region strategy: lessons from the Central Macedonia Technology Plan», στο Morgan K. και Nauwelaers C. (επιμ.), *Regional Innovation Strategies and Peripheral Regions*, The Stationary Office and Regional Studies Association, London.
- Κομνηνός Ν. (1993), *Τεχνοπόλεις και στρατηγικές ανάπτυξης στην Ευρώπη*, Gutenberg, Αθήνα.
- Κομνηνός Ν. (2000), «Η καινοτομία είναι νησί. Οι ευρωπαϊκές διαστάσεις μιας παγκόσμιας πρόκλησης», στο Ανδρικοπούλου Ε., Κανκαλάς Γ. (επιμ.), *Ο νέος Ευρωπαϊκός Χώρος*, Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 315-338.
- Komninou N. (2002), *Intelligent Cities: Innovation, Knowledge Systems and Digital Spaces*, Spon Press, London and New York.
- Krugman P. R. (1991), *Geography and trade*, Cambridge, M., The MIT Press.
- Krugman P. R. (1995), *Development, geography, and economic theory*, Cambridge M., The MIT Press.
- Krugman P. (1996), «Making Sense of the Competitiveness Debate», *Oxford Review of Economic Policy*, τόμ. 12, No 3, σσ. 17-25.
- Krugman P. (2000), *Διεθνισμός για ευρεία κατανάλωση*, Αθήνα, Πόλις.
- Krugman P. και Obstfeld M. (1995), *Διεθνής Οικονομική. Θεωρία και Πολιτική, πρώτος τόμος*, Αθήνα, Κριτική.
- Landes S. D. (1998), *The Wealth and Poverty of Nations. Why Are Some So Rich and Some So Poor*, Little, Brown and Company, London.
- Lipietz A. (1990), *Αυταπάτες και θαύματα. Προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού*, Εξάντας, Αθήνα.
- Lovering J. (1999), «Theory Led by Policy: The Inadequacies of the “New Regionalism”» (Illustrated from the Case of Wales), *International Journal of Urban and Regional Research*, τόμ. 23, No 2, σσ. 379-395.
- Lundvall B.-Å. (1988), «Innovation as an interactive process: from user-producer interaction to the national system of innovation», στο Dossi G.,

- Freeman C
and Econo
- Lundvall B.-Å.
theory of i
- Lundvall B.-Å.
DRUID W
Dynamics.
- Lundvall B.-Å.
Industry S
- Λυμπεράκη Α.
μικρή βιο
- Markusen A. (1999), «The case for regional development», *Regional Studies*, τόμ. 33, No 1, σσ. 1-15.
- Marshall A. (1890), *Principles of Economics*, Macmillan, London.
- Martin R. (1996), «The irrelevance of distance», *Journal of Economic Geography*, 24 (1), σσ. 53-65.
- Martin R. (2000), «The regional agenda», *Journal of Economic Geography*, 20 (1), σσ. 1-15.
- McCloskey D. N. (1995), *The American Way of Capitalism*, The American Enterprise Institute, Washington D.C.
- Morgan K. (1999), «National renewal and regional development», *Regional Studies*, τόμ. 33, No 1, σσ. 1-15.
- Morgan K. και Lorenzen M. (1999), «From Theoretical Regionalism to Regional Development», *Regional Studies*, τόμ. 33, No 1, σσ. 1-15.
- Nelson R. και Gansler J. (1994), *Harvard Business Review*, τόμ. 72, No 1, σσ. 1-15.
- Piore M. και Sofer L. (1982), *Prosperity and the New Regionalism*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Porter M. E. (1990), *The competitive advantage of nations*, Free Press, New York.
- Portes A. (2000), «The economic geography of the world economy», *Journal of Economic Geography*, τόμ. 20, No 1, σσ. 1-15.

- Freeman C., Nelson R., Silverberg G., Soete L. (επιμ.), *Technical Change and Economic Theory*, Pinter Publishers, London and New York.
- Lundvall B.-Å. (επιμ.) (1992), *National Systems of Innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning*, London: Pinter.
- Lundvall B.-Å. (1996), «The Social Dimension of The Learning Economy», *DRUID Working Paper No. 96-1*, Danish Research Unit For Industrial Dynamics.
- Lundvall B.-Å. και Johnson B. (1994), «The Learning Economy», *Journal of Industry Studies*, 1, σσ. 23-41.
- Λυμπεράκη Α. (1991), *Ευέλικτη εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα.
- Markusen A. (1999), «Fuzzy Concepts, Scanty evidence, policy distance: The case for rigour and policy relevance in critical regional studies», *Regional Studies*, τόμ. 33.9, σσ. 869-884.
- Marshall A. (1964), *Principles of Economics*, όγδοη έκδοση (1920), London, Macmillan.
- Martin R. (1999), «Editorial: The “new economic geography”: challenge or irrelevance?», *Transactions of the Institute of British Geographers*, τόμ. 24 (1), σσ. 387-391.
- Martin R. (2001), «Geography and public policy: the case of the missing agenda», *Progress in Human Geography*, τόμ. 25 (2), σσ. 189-210.
- McCloskey D. και Klamer A. (1995), «One Quarter of GDP is Persuasion», *The American Economic Review*, τόμ. 85, No. 2, σσ. 191-195.
- Morgan K. (1997), «The learning region: Institutions, innovation, and regional renewal», *Regional Studies*, τόμ. 31.5, σσ. 491-503.
- Morgan K. και Nauwelaers C. (1999), «A Regional Perspective to Innovation: From Theory to Strategy», στο Morgan K. και Nauwelaers C. (επιμ.), *Regional Innovation Strategies. The Challenge for Less-Favored Regions*, The Stationary Office and Regional Studies Association, London.
- Nelson R. και Winter S. (1982), *An evolutionary theory of economic change*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Piore M. και Sabel C. (1984), *The second industrial divide. Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books.
- Porter M. E. (1998), *The competitive advantage of the nations. With a new introduction by the author*, Macmillan, London.
- Portes A. (2000), «The Two Meanings of Social Capital», *Sociological Forum*, τόμ. 15, No. 1, σσ. 1-12.

- Putnam R. (μαζί με Leonardi R., Nanetti R. Y.) (1993), *Making democracy Work: Civic traditions in modern Italy*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Ricardo D. (2002), *Αρχές πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*, Αθήνα, Παπαζήσης (Πρώτη αγγλική έκδοση 1817).
- Rodríguez-Pose A. (2001), «Is R&D investment in lagging areas of Europe worthwhile? Theory and empirical evidence», *Papers in Regional Science*, τόμ. 80, σσ. 275-295.
- Saxenian A. (1994), *The Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts.
- Schuller T., Baron S. και Field S. (2001), «Social Capital: A Review and Critique», στο Baron S., Field S. και Schuller T. (επιμ.), *Social Capital: Critical Perspectives*, Oxford University Press, Oxford, σσ. 1-38.
- Shaikh A. (1980), «The laws of international exchange», στο Neil E. (επιμ.), *Growth Profits and Property*, Cambridge University Press, Cambridge Mass., σσ. 205-236.
- Silverberg G. (1988), «Modelling economic dynamics and technical change: mathematical approaches to self-organisation and evolution», στο Dossi κ.ά. (επιμ.), *Technical Change and Economic Theory*, Pinter Publishers, London and New York, σσ. 531-559.
- Storper M. (1995), «The resurgence of regional economies, ten years later: the region as a nexus of untraded interdependencies». *European Urban and Regional Studies* 2, σσ. 191-221.
- Storper M. (1997), *The regional world: territorial development in a global economy*, New York: The Guilford Press.
- Storper M. και Walker R. (1989), *The capitalist imperative: Territory, Technology and Industrial Growth*, Oxford: Basil Blackwell.
- Tödling F. και Kaufmann A. (2001), «The role of regions in economic activities», *European Urban and Regional Studies* 8(3), σσ. 203-215.
- Tyson L. D'A. (1992), *Who is bashing whom? Trade conflict in high-technology industry*. Institute for International Economics, Washington.
- Williamson E. O. (1985), *The economic institutions of capitalism: firms, markets, relational contracting*, Free Press, New York.
- Williamson E. O. (1991), «Comparative Economic Organization: The analysis of Discrete Structural Alternatives», *Administrative Science Quarterly*, 36 (2), Ιούνιος, σσ. 269-296. Αναπαράγωγή στο Williamson E. O. και

Masten E. S. (επιμ.) (1999), *The Economics of Transaction Costs*, Edward Elgar, Massachusetts, σσ. 101-128.

Φουτάκης Δ. (2002), «Χωρική ανταγωνιστικότητα και περιφερειακές ανισότητες: νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες», *Τόπος*, τεύχ. 18-19, σσ. 45-60.